

TÖRÖK NYELVEMLÉKEK
A XIV. SZÁZAD VÉGÉIG.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

THURY JÓZSEF

L. TAGTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1903.

Török nyelvemlékek a XIV. század végéig.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1903. október 5-én tartott ülésében.)

Székfoglaló értekezésem tárgyául a török nyelvemlékek ismertetését választottam a legrégebb időktől kezdve az 1400. évig s közülök különösen egynek, t. i. az 1390. évből való *Iszkendernámé*-nak részletesebb tárgyalását. Ismertetésem *nyolcz század* emlékeire terjed ki; s a XIV. század végét azért tekintem határjelölőnek, mert ezen innen már — mindjárt a XV. századtól fogva — úgy Közép-Ázsiában, mint Kis-Ázsiában, illetőleg az oszmán-török birodalomban olyan szép számmal maradtak fenn napjainkig a török nyelv különféle emlékei, hogy csak ezekből is eléggé gazdag és virágzó török irodalommal ismerkedhetünk meg s bőséges anyag mutatja fel előttünk a török nyelvek akkori állapotát óriási területen, a sinai birodalom nyugoti határától fogva az Adriai-tengerig. Úgy hogy tisztán *nyelvészeti szempontból* nincs okunk sajnálkozni, hogy a XV. század kezdetétől fogva — legalább az imént említett területről — nem maradt is fenn több irodalmi termék, mint a mennyit ma ismerünk; ellenben a XV. századot megelőző időkből maradt nyelvemlékek, részint csekély számuk, részint bizonytalan olvasásuk miatt, csak alig elegendők arra, hogy az egyik, vagy másik török nyelvnek akkori mivoltával valamennyire tisztában legyünk, s éppen ezért ez utóbbiakat kétszeresen meg kell becsülnünk a török nyelvtudomány szempontjából. Az említett oknál fogva tehát hajlandó vagyok a VII. századtól a XIV.-nek végéig terjedő időt a *török nyelvemlékek első, legrégebb korszakának* tartani.

Így megjelölvén a tanulmányom keretét betöltő időközet, talán nem lesz meglepő az a körülmény, hogy ismertetésembe nem veszem föl éppen azokat az irodalmi termékeket, melyeket — ha

török nyelvemlékekről van szó — a legsűrűbben szokás emlegetni, minők a nagyhírű *Mirásnâme*, *Tezkere-i-Evlia*, *Bakhtijárnâme*, *El-fereds bad es-sidde* stb., minthogy ezek már a XV. század közepéről valók s mint ilyenek, sok mással együtt, a török nyelvemlékek második korszakába tartoznak.

A legrégebb török nyelvemlékeknek nem csak összefoglaló rendszeres ismertetését nem találjuk mindeddig sem nálunk, sem a külföldön, hanem még annyira sem haladtunk ezen a téren, hogy legalább név és cím szerint össze volnának szedve az *első korszakba* tartozó nyelvemlékek s hogy tudnánk: összesen *hány* török nyelvemlék maradt fenn napjainkig az 1400-ik évet megelőző időkből és melyek azok? Ezért olvashatunk aztán a külföldi tekintélyesebb folyóiratokban is panaszkodást a Kudatku Bilik és a Mirásnâme, meg Tezkere-i-Evlia közé eső, vagyis az 1069. évtől 1436-ig terjedő negyedfél század közét áthidaló török nyelvemlékek hiányáról! Pedig ez a panasz teljesen alaptalan s csakis az a furesz optikai csalódás adhatott rá okot és alkalmat, hogy néha a fáktól nem látjuk az erdőt.

Azt hiszem tehát, hogy sem fölösleges munkát nem végezek, sem ismétlésekbe nem bocsátkozom, ha — mielőtt az egyik, tüzetesen tárgyalandó nyelvemlék ismertetésébe bocsátkoznám — pontosan számba veszem, hogy voltaképpen *hány* nyelvemlék maradt fenn a török népek lakta óriási területről a XIV. század végéig, mint a melyek a legrégebb nyelvemlékeknek nevezhetők: s teljes bizonyossággal megállapítom, hogy *melyek* azok és *melyik micsoda nyelvterületről* származik. Részletesebb ismertetésükbe természetesen nem bocsátkozhatom ez alkalommal — egynek kivételével —: egyrészt azért, mert valamennyinek tüzetes tárgyalása messze túlhaladná egy értekezésnek szűk határait; másrészt pedig azért, hogy előbb még a *legelső lépést* kell megtennünk s ez abban áll, hogy mindenekelőtt a most említett kérdésekkel legyünk tisztában.

Úgy gondolom, eléggé ismeretes dolog, hogy a törökségnél az írás használata és az irodalom különböző ágainak művelése nem aránylag újabb keletű, hanem visszanyúlik igen régi időkre. A mi a legrégebb nyomokat illeti, teljesen megbízható történelmi források alapján tudjuk, hogy ennek a nagy nép- és nyelvcsaládnak egyik ága, t. i. az *ujgur nép* — mely eleinte a Thien-Sán hegy-ségtől észak és északkelet felé, később pedig annak déli oldalán

lakott — már a Kr. sz. előtt való II. században ismert és használt írást, a *Kr. u. V. században* pedig már gazdag és virágzó irodalommal dicsekedett.*) Már ebben a régi korban megbízható tudomásunk van nem csak költészetükről, hanem arról a nevezetes intézményről is, hogy fejedelmeik udvarában hivatalos *historikusok* voltak alkalmazva, a kik följegyezték az egyes évek eseményeit és a fejedelmek tetteit; s ennek következtében voltak olyan *krónikáik* is, melyek az egész ujgur nép történetét és származását beszélték el a legrégebb időktől fogva (körülbelül a Kr. e. 1000. évtől kezdve) az egyes krónikák szerzetésének koráig (némelyik egészen Dsingisz khán föllépéséig). Úgy hogy ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, ha egy X. századbéli sinai utazó, t. i. Vangjan-te, azt írja, hogy az ujgurok országában több nyilvános *könyvtárat* látott. Csak azt nem sajnálhatjuk eléggé úgy nyelvészeti, mint történelmi szempontból, hogy ennek a gazdag ujgur irodalomnak termékeiből a XI. század közepe előtt való korból egy sem maradt fenn számunkra; s így be kell érünk annyival, hogy azoknak a különböző nemzetiségű, ú. m. sinai, persa és török íróktól emlegetett és idézett ujgur krónikáknak, illetőleg csak egy-egy részletüknek legalább a *tartalmát* ismerhetjük a fennmaradt sinai, persa és csagatáj-török fordításokban. Ugyanis egy sinai író, a «*Szu-hung kian-lu*» című történelmi munka szerzője (t. i. Csao-juan-phing, a ki megírta a Sínában uralkodó mongol dinastia történetét), továbbá a persa Alaeddin Ata Melik *Dsuvejni* (a *Tárikh-i-Dsihánkúsá* szerzője 1257—1260 között) és a szintén persa *Resideddin* (ki a XIV. század első tizedében írta «*Dsámi-et-teváríkh*» című nagy munkáját) s végre *Abulgázi Bahadur khán*, Khiva fejedelme és az 1663-ban kelt «*Sedsre-i-türki*» (Török családja) szerzője — a régi ujgur krónikáknak egy-egy részletét átvették történelmi munkáikba és fentartották számunkra a maguk nyelvére átültetett fordításban. A nevezett íróknak egyike, Resideddin, három helyen is mondja, hogy az általa ismert és használt *ujgur krónikát* egész terjedelmében fölvette nagy munkája függelékeképpen; de fájdalom! munkájának csak az I. kötete ismeretes, ellenben a II.

*) A következőkben mondottakat l. bővebben «*A magyarok eredete, őshazája és vándorlása*» című dolgozatomban. *Századok* 1896. évf. 880—901. lapokon.

és III. kötetről s így a függelékről is, mindeddig nincsen tudomásunk. Ha az ujjur krónikát a függelékben is persa fordításban közölte, akkor a történelmet, de ha talán az eredeti ujjur nyelven vette át — mert hiszen törökül is tudott —, úgy a nyelvtudományt is örökké pótolhatatlan veszteség érte munkája másik két kötetének elkallódásával! A mi kevés megmaradt az imént nevezett íróknál a három, vagy négy különböző szerkezetű ujjur krónikából, azt már 1896-ban megismertettem és közöltem «A magyarok eredete, őshazája és vándorlása» című munkámban.*)

Ugyancsak Resideddinnek többszörösen hangoztatott állításából tudjuk, hogy az ujjurokon kívül a török népesaládnak még más három ágánál, ú. m. az *oguzok*, *turkománok*- és *szeldsukok*nál is virágzott az irodalom már jóval az ő kora előtt; s hogy nevezetesen mind a három népnek voltak írásba foglalt történeteik, *történeti könyveik*, melyek külön-külön több részletben megvoltak a Dsingizidák állami levéltárában s a különböző török törzsek írástudóinak birtokában. Ezekről a történeti könyvekről nem csak azt mondja, hogy az említett népek történeteit egészen úgy adja elő, a mint ezekben meg vannak írva, hanem arról is ismételve értesít bennünket, hogy ezeket az emlegetett *oguz*, *turkomán* és *szeldsuk történeti följegyzéseket* szintén fölvette munkája függelékébe és ott közli. Ámde ezek is, mint az ujjur krónikák, a függelék tartalmazó kötetel talán örökre elvesztek! Az *oguzok*nak történeti följegyzéseiből, melyek még régibb korra nyúlnak vissza, mint az ujjur krónikák, t. i. a törökség és mongolság különválásáig, szintén közöltem egy rövidebb részletet föntebb említett munkámban, azt, a melyik az ujjurok- és *oguzok*nak idő folytán több ágra eloszlásáról szól.**)

Ha a törökség lakta területnek legkeletibb tájáról nyugot felé s korunkhoz is közelebb jövünk, a *közép-ázsiai* török irodalomnak egy nagyszabású és rendkívül becses termékéről szerzünk tudomást, a mely eredetileg *csagatáj-török* nyelven volt írva, de ez is — az eredeti szöveg helyett — csak idegen nyelven, t. i. persa fordításban maradt reánk. A nagy hódító *Timurnak* önéletrajzát és emlékiratát értem, melynek tartalma a fejedelem születésétől, azaz

*) Századok 1896. évf. 886—892. l.

***) Századok 1896. évf. 893. l.

1333-tól 1375. évig terjed. Ezt *Melfüzät-i-Timuri* (T. mondásai) címmel *Abu Talib al-Huszejni* fordította persa nyelvre, még pedig — mint maga mondja — «*türk* nyelvből»; s fordításában csakugyan több verset és szólásmódot meg is hagyott eredeti csagatáj-török nyelven. Ennek a munkának egyik része *Tüzükät-i-Timur* (T. rendeletei) címmel már régóta külön is közkézen forgott Keleten önálló munka gyanánt. Az egész munka már régebben Európában is megjelent angol és francia fordításban, a *Tüzükät-nak* pedig *persa* szövege is.¹⁾

Az 1400. év előtti időből még három olyan török irat egykori léteztéről van tudomásunk, a melyeknek eredeti szövegük nem maradt reánk, hanem csak olasz és latin nyelvű fordításuk s így mai napság ezeknek is csupán a *tartalmukat* van módunkban ismerni. Azt a három *szerződési okmányt* értem, melyeket Tokhtamis khánnak, az ú. n. «arany horda» egyik fejedelmének, megbízottjai állítottak ki a Krimben lakó génuai tisztviselők részére a kipesáki khánság török nyelven az ott is használatban volt ujjur írással.²⁾ Ezek közül az első 1380 nov. 28-án,³⁾ a második 1381 febr. 22-én,⁴⁾ a harmadik pedig — mely a két előbbinek érvényességét erősíti és újítja meg — 1387 aug. 12-én kelt.⁵⁾ A két elsőnek *olasz* (génuai dialectusban), az utolsónak pedig *latin* nyelvű fordítása a génuai állami levéltárban maradt fenn s nálunk gr. Kuún Géza adta ki «Adalékok Krim történetéhez» című értekezésében.⁶⁾

* * *

¹⁾ Az egész *Melfüzät*-ot kiadta Charles Stewart angolul, London 1830, a *Tüzükät*-ot pedig persa szöveggel és angolul Major Dary és White, Oxford 1783, francia fordításban Langles, Páris 1787.

²⁾ Hiteles adatokból tudjuk, hogy a kipesáki khánságban még az 1446. évben is használták az *ujjur írást* (Kuún Géza: Adalékok Krim történetéhez 31. és 33. l.).

³⁾ Ennek bevezetésében ez olvasható: Hoc est exemplum cujusdam instrumenti scripti in lingua ugarisca . . . Translati de dicta lingua ugarisca in linguam latinam.

⁴⁾ A végén az mondatik, hogy eredetije in *littera ugarisca* íratott.

⁵⁾ Végén azt olvassuk, hogy ez de *lingua tartarica* fordítattott latin nyelvre.

⁶⁾ A 37—47. és 49—52. lapokon.

Az ősrégi török irodalomnak vázlatos ismertetése és az eredeti szövegükben elkallódott irodalmi termékeknek felsorolása után áttérve most már a *napjainkig fennmaradt török nyelvemlékekre*, mindenekelőtt azok az *ó-török feliratok* jutnak eszünkbe, melyek keleti Ázsiában, egyrészt a *Jeniszej* felső folyása mellett, másrészt az *Orkhon és Ongin* folyók vidékén találhatók kövekre és sziklákra vésvé ú. n. rovás-betűkkel s időszámításunk *VII. és VIII. századából* valók. Ezeknek a feliratoknak létezését, tudtommal, legelőször *Dsuvejni* persa történetíró említi, de — úgy látszik — tudósítását senki sem vette észre, vagy nem törődött vele s így több, mint 600 év múlva újra kellett őket fölfedezni. *Dsuvejni* ugyanis 1252-ben apjával együtt Mengü nagy-khánnál járt Karakorumban s ez útjáról emlékezve azt írja «*Tárikh-i-Dsihánkúsá*» című munkájának két helyén is (16. és 75. l.), hogy az Orkhon folyó mellett, Ordu-balik városának romjai között, saját szemével látott több követ, melyeken különös betűkkel feliratok voltak. Ez volt az az Ordu-balik város, melyet — mint az egyik ó-török feliratnak, t. i. Kül-Tegin síremlékének, szövegéből tudjuk — az oguzok a Kr. u. 731. évben elfoglaltak, mely alkalommal Kül-Tegin is elesett a csatában.

A számos felirat között minden tekintetben legbecsesebb a következő három, ú. m. a 692. évben meghalt hatalmas *Ilteresz* khánnak, a sinaiak nevezete szerint *Ku-tu-lu* khánnak, síremléke az Ongin folyó mellett. Ez eddigelé a *legrégibb török nyelvemlék*, a melyről tudomásunk van, a mennyiben még a VII. század végéről, a 692., vagy 693. évből való. Másodszor *Ilteresz* ifjabbik fiának, *Kül-Tegin*nek síremlékén olvasható felirat a 732. évből, a Köksün-Orkhon és Tzaidam-tó között, Kara-Balgaszuntól észak-kelet felé. Harmadszor az a felirat, mely *Ilteresz* khán idősebb fiának, *Bilge* khánnak, vagy a sinaiak szerint *Pi-kia* kagannak, más néven *Me-ki-lien*nek a 735. évben emelt síremlékén olvasható. Mint tudjuk, *Thomsen* Vilmos dán tudósé az érdem és dicsőség, hogy fölfedezte és megállapította: melyik rovásjegy micsoda hangot jelöl. Utána pedig *Radloff* Vilmos szerzett legtöbb érdemet a feliratok szövegeinek olvasásával és magyarázatával.

Ámbár mindezeket az ó-török feliratokat — különösen pedig a *Jeniszej* folyó mellékén levőket — nem lehet egész pontosan és határozott biztossággal olvasni, nem csak a köveknek durvasága, vagy sok helyen csonkasága és a bevéső kezeknek ügyetlensége

miatt, hanem másrészt azért is, hogy némely betűk két, három, sőt négy hangértéket is képviselnek, némely vocalisok pedig igen gyakran nincsenek jelölve: mindamellett teljes bizonyossággal meg lehetett állapítani, hogy ezeknek a feliratoknak török nyelve az összes török dialectusok között legközelebb áll az *ujgur* nyelvhez, úgy, a mint ezt a *Kudatku Bilikből* ismerjük. S ez a találkozás, vagy legközelebbi rokonság már csak azért sem lehet meglepő, hanem inkább annál könnyebben érthető; mert — a mint jól tudjuk — az *ujgurok* is éppen arról a területről, mint *öshazájukból*, költöztek ki a *Thien-Sán* vidékére. Egyébiránt pedig ezt a nyelvet általánosságban úgy ítélhetjük meg, hogy bizonyos, csekélyebb számú szóknak és az *egy igma* — *igme* végzetű igealaknak kivételével, sem szókinésében, sem alaktanában nincsenek olyan nyelvi sajátosságok, melyek a többi török nyelvekben, vagy nyelvemlékekben is elő nem fordulnának.

Ezeknek az ó-török feliratoknak nyelve magyar nyelvészeti szempontból is rendkívül érdekes és értékes; mert igen sok szavunknak a megfelelő párját megtaláljuk rajtuk s így létezésüket és történetüket visszakísérhetjük egészen a VII. századig, vagyis több száz esztendővel régibb időbe, mint a saját nyelvemlékeinkben. Mutatványképpen csak néhányat akarok felsorolni ezeknek a feliratoknak szókinéséből. *Apa* = apa, nagyapa. *Ecü* = ősz. (V. ö. *ise*, *isemuc* a *Halotti beszédben*.) *Ecü apa* = ősz apa; *ecüm apum* = ősz apám. *Barım* = vagyon, birtok, jószág; v. ö. magy. *barom*. *Batur* = hős, vitéz, bátor. *Bitig* = írás, irat. (V. ö. magy. *betű*.) *Ecü*, kétféle jelentésben, ú. m. «bátya» és «az apának öcsese». (V. ö. magy. *öcs*, *öcsém!*) *Erdem* = férfiasság, kiválóság, érdem. *Erig* = erő. *Es* = szellem, gondolat, értelem (= magy. *ész*). *Jarat* = teremteni, létrehozni, elrendezni. (V. ö. magy. *gyárt*-, régiesen *gyarat*- és *járt*-). *Jori* = menni, járni. *Kapa*- = fogni, megragadni, megkapni. (V. ö. magy. *kap*-ni). *Kök* = kék. *Öd* = idő. (Régi magy. *üdö*.) *Sab* = beszéd, szó. (Azonos a magy. *szó*-val, melynek töve *szav*. V. ö. kirg. *sau* = szó és *sau-la* = szólani). *Törü* = törvény, szokás. *Uk* = érteni, megérteni; s ebből *ugiş* = értelmes, okos, bölcs. (V. ö. magy. *ok*, *ok-ik*, *ok-ul*, *okos*.) *Üg* = anya; *ügem* = anyám. (Azonos a régi magy. *ük* = nagyanya szóval.) Továbbá az egyik felirat *Tekeş* nevű férfit említ. Ugyancsak *Tekeş* nevű egyéneket nem csak régi okleveleink emlegetnek, hanem ilyen nevű magyar családok ma is

vannak. Hasonlóképpen előfordul e feliratokon az *Akun* személynév és *tudun*, a mely valamely hivatalt, vagy méltóságot jelentett s melyek bizonyára azonosok a hunoknál használatban volt *Akun* személynévvel, illetőleg az avar *tudun* méltóságnévvel. Végül még a Kül-Tegin síremlékén levő feliratnak egyik helyére akarom felhívni a figyelmet, hol azt olvashatjuk, hogy mikor egy időben a sínai császár azt mondta, hogy a török népet meg fogja semmisíteni és kiirtja a föld színéről, ekkor a magasságban «*Türk tengrisi, türk iduk jeri subı anea temış: Türk budun jok bolmasun, budun bolcun tejin*», azaz: a törökök istene, a törökök hazájának védőszelleme, így szólt: a török népnek nem szabad elpusztúlnia, a népnek meg kell maradnia, ezt mondom. E sorok olvasásakor kinek nem jutna eszébe a «*magyarok istene*», a ki mint pogány őseinknek külön, nemzeti istene, az ő felfogásuk és hitük szerint, éppen ilyen pártfogója és fenntartója volt az ő magyar népének az idegen népekkel folytatott küzdelmeiben!

Ugyancsak keleti Ázsiában, még pedig a Szajáni hegységtől északra a *Jeniszej* folyó bal partján, Abakanszk szigettel szemközt elhúzódó sziklán *ujgur betűs feliratok* is láthatók fekete festékekkel írva a sziklában levő három körbe. Az írás felülről lefelé halad függélyesen s a sorok balról jobb felé következnek egymás után. Fényképi fölvétel után készült másolatukat *Szpaszki Gergely* adta ki 1857-ben az orosz cs. földrajzi társaság Zapiszkijának XII. kötetében (a 8. táblán). Megfejtésükkel már többen próbálkoztak, de ez idáig még senkinek sem sikerült. Ugyanis némely helyen a kö töredezett meg, vagy mállott szét, más helyeken a fekete festék mosódott el, legtöbb helyen pedig maga az írás nagyon hanyag és ügyetlen kézre vall, úgy hogy ez okoknál fogva a betűk túlnyomó része nem ismerhető föl egész világosan. E feliratok korát illetőleg eddig két vélemény ismeretes. Berezin szerint — a ki először ismerte föl, hogy ujjur nyelven vannak írva — valószínűleg Dsingisz khán idejéből, tehát a *XIII. század* elejéről, vagy esetleg még valamivel korábbi időből valók lehetnek. Vámbéry véleménye szerint pedig — a ki e feliratok egy részét szintén közli «*A török faj*» című munkájában (47—54. l.) — ez a szöveg ugyanazon az ujjur nyelven van írva, melyen a Kudatku Bilik, csak hogy ennél még régibb, úgy hogy legalább is a *IX., vagy X. századból* maradt volna reánk. Nézetem szerint egyáltalában nem lehetetlen, hogy

ezek a feliratok csakugyan ilyen régi korból valók; mert hiszen már a Kr. u. 805. évben meghalt *Gudulu* khán emlékkövén is — mely az Orkhon felső folyásának nyugoti partján állott Kara-Balgaszun romjai között van — olvasható *ujgur betűs* szöveg, szintén felülről lefelé s balról jobbra írva; — azonban e Jeniszej-parti feliratok valódi koráról semmi bizonyosat sem mondhatunk mindaddig, míg a tartalmukat nem ismerjük s vagy nyelvük sajátságai-ban, vagy magában a tartalomban esetleg nem találunk valamely korhatározó jelleget.

Ezek után egy másik területre, t. i. keleti Turkesztánra és a XI. századra fordítva figyelmünket, itt és ebben a korban találkozunk azzal a *legelső török irodalmi termékkel*, a mely napjainkig fennmaradt. Ez az a nagyhirű és minden tekintetben nagyértékű *Kudatku Bilik*, melyet Hammer József hozott Európába Konstantinápolyból s azóta a *bécsi* cs. és kir. udv. könyvtár tulajdona.¹⁾ A kézirat, mely *ujgur-török* nyelven ujjur betűkkel van írva és folio alakban 93 levelet tartalmaz, Herátban készült a mohammedán időszámítás 843. évének elején, vagyis 1439-ben. Tudjuk azonban, hogy ez nem eredeti példány; mert a *szerző arab* betűkkel írta munkáját s a munkának ilyen, arab írással való példánya van is Kajróban. Ezt a bécsi példányt tehát csak *átírta* valaki Herátban ujjur betűkkel, minthogy a Dsingizidák és első Timuridák uralkodása alatt Ázsiának azon a részén az ujjur volt a hivatalos írás. Ebből érthető az az érdekes jelenség, hogy a Kudatku Biliken kívül a *Bakhtijárnáme*,²⁾ *Mirádsnâme* és *Tezkere-i-Evliá*³⁾ szintén

¹⁾ A. F. 13. szám alatt. Flügel katalógusában III. köt. 296. l.

²⁾ Egyetlen példánya az *oxfordi* Bodleian Library tulajdona. Tartalma perzsából van fordítva. A végén ez áll: *Tāriḫ sekiz jüz otuz sekizde [= 1435], taḥḥan jıl, Zilhiḫje ajning avālında, Mansūr bayāı bitidi.* — Egy-egy részletet közölt belőle Davids és Vámbéry, amaz *A Grammar of the Turkish language*, London 1832. a 171—178. lapokon 2 facsimilével együtt; emez pedig *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck 1870. a 174—177. lapokon. *Mig a persa eredetit* angol fordítással Sir W. Ouseley adta ki 1801-ben.

³⁾ E két munka egyetlen példánya Párisban van (Bibliothèque nationale, N° 190 Suppl. turk. folio alakban 264 levél). A végén ez olvasható: *Tökeḥildı tāriḫ sekiz jüz kırta [= 1436], at jıl, ğemāzi-ül-ayır ajning onıda Herıde. Mülik bayāı bititim.* — Mindkettőt kiadta Pavet de Courgeille arab betűs átírásban, Párisban, az elsőt 1882-ben, a másodikat 1889-

ujgur írásos alakban maradtak reánk ugyanebből az időből — még pedig a két utóbbi szintén Herátban készült példányban — s hogy a XV. század közepén és második felében élt *Mir Hajdernek* «Mayzen» című munkájából hasonlóképpen ismeretes egy ujjur betűs példány ugyanebből a századból,* noha a szerző az arab írást használta.

A Kudatku Bilik szerzője egy bizonyos *Juszuf* nevű egyén, a ki már félig megírott munkájával valamely keletibb helyről *Kasgárba* költözött s az egész művet ott fejezte be a hírsre 462. évben, vagyis 1069-ben és pártfogójának, *Bogra khán* fejedelemnek ajánlotta. A munka voltaképpen egy nagy szabású tanköltevény, mely a fejedelmeknek ad tanácsokat és állít föl elveket uralkodói teendőik és viselkedésük irányítása czéljából s bizonyára valamely sinai munkának fordítása, illetőleg átdolgozása a török viszonyokhoz és életnézethez alkalmaztatva. Tartalma két előszóval (egyik prózában, másik versben) és tartalomjegyzékkel kezdődik s ezeken kívül még 73 fejezetre (bāb) oszlik. A prózában szerkesztett egyik előszó és tartalomjegyzék kivételével a többi része versben van írva párosan rimelő s 11 szótagot számláló sorokkal.

Ezt a rendkívül becses nyelvemléket először Jaubert ismertette és közölte belőle mutatványt a *Journal Asiatique* 1825-i évfolyamában; majd Vámbéry adott ki belőle jelentékeny részt 1870-ben;**) legújabbán pedig Radloff Vilmos adta ki Szent-Pétervárott (I. und II. Theil, 1891—1900). A mi az ebben a nyelvemlékben számunkra megőrzött ujjur-török nyelvet illeti, meg kell jegyeznünk, hogy a szövegből nem lehet teljes pontossággal és határozottsággal megállapítani a helyes és valódi kiejtést; mert sok helyen a betűk alakja bizonytalan és fölismerhetetlen, másrészt pedig sokszor több hangnak kifejezésére csak egy ugyanazon betű szolgál. Ezért van az, hogy a Kudatku Bilik szövegének eddigelé

ben. — Említésre méltónak tartom, hogy van *arab írású Mirádsnâme* is, melyből Vámbéry a «*Űgat. Sprachstudien*»-ben (71—83.) kiadott egy részt; de ez egészen más szerkezetű, más szerzőtől való, mint a párisi példány.

*) L. Pavet de Courteille: *Mirádj-Nameh*, Paris 1882, XXII—XXX.; s ugyanebben nyolcz kivonat belőle arab betűs átírásban.

**) *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, Innsbruck 1870.

már *négyféle olvasását* találjuk, ú. m. a Vámbéryét, Radloffét, Thomsenét¹⁾ és Martin Hartmannét,²⁾ a kik mind más és másféleképpen olvassák, illetőleg írják át az ujjur betűs szókat. Nem egészen azonos ugyan, de nagyon egyező a Vámbéry és Thomsen olvasása; s ezektől lényegesen eltér a Radloffé, mivel csaknem teljesen meg egyezik Hartmann. Ámde Thomsen nagyon elítéli Radloff olvasását és átírását s kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy az menyire helytelen és tarthatatlan.

A Kudatku Biliken kívül tudomásunk van még más olyan nyelvemlékekről is, melyek szintén keleti Turkesztánban és ujjur nyelven ujjur betűkkel irattak, de ezek már aligha tartoznak a török nyelvemlékek *első* korszakába. Azokat a *leveleket* értem, melyeket *ujgur fejedelmek* intéztek a Ming dinasztíából való sinai császárokhoz s a melyek Pekingből kerültek Párisba a királyi könyvtárba sinai nyelven való fordításukkal együtt, szám szerint 15 darab. Mint tudjuk, a Ming dinasztia 1368-tól 1645-ig uralkodott; s így nem lehetetlen, hogy ha nem is valamennyi levél, de némelyik még a XIV. században kelt (1368 és 1400 között); azonban annak a három levélnek szövegéből, melyet Klaproth kiadott³⁾ és utána Berezin is közölte,⁴⁾ nem állapítható meg keltüknek kora, a többi 12 pedig még nem került napvilágra. Mind a három kiadott levél arról szól, hogy az ujjurok fejedelme követéssel megküldi az adót a császárnak, még pedig a két első levél szerint Khamul (= Komul, vagy Hami) fejedelme, a harmadik szerint pedig Khoeso, azaz Kucsá fejedelme, a ki *Szagara* nevű volt. Így tehát csak annyit lehet mondani róluk, hogy az ismeretes három levélnek nyelve teljesen azonos a Kudatku Bilik ujjur nyelvével.

A mai mongol-földről és keleti Turkesztánból egy harmadik nyelvterületre térve át, *Közép-Ázsiából* négy, nagyobb terjedelmű nyelvemléket mutathatunk fel, melyek a 12., 13. és 14. században keltek.

Ezek között korra nézve az első egy történeti munka, a mely

¹⁾ L. Keleti Szemle 1901. évf. 241—259. l.

²⁾ Keleti Szemle 1902. évf. 141—153. l.

³⁾ Abhandlung über Sprache und Schrift der Uiguren. Paris 1822. a 28—30. lapokon.

⁴⁾ E. Bérésine: *Chrestomathie turque*, Casan 1857. I. köt. 8—10. lapokon.

Ebu Muszlim életét és harczeit beszéli el mesés és regényes színezettel. Ebu Muszlim volt az, a ki az Omejjádok megbuktatásával 749-ben az Abbászidákat juttatta a khalifaság trónjára, a kiknek uralkodása alatt aztán ő Khoraszán tartományának helytartója lön. A 767. év táján halt meg.¹⁾ Harczosait túlnyomó részben közép-ázsiai törökökből toborzotta s így érthető, hogy sokáig népszerű hős maradt a törökség szemében és emlékezetében s hogy tetteit török nyelven megörökítették. A munka a mohammedán időszámítás 550. évében, vagyis 1155-ben íratott, legalább az a kézirat, melyet Vámbéry annak idején Khivában látott és két munkájában röviden ismertetett,²⁾ ezt a dátumot viseli. De ezenkívül csak annyit tudunk még róla, hogy a khivai-török dialectuson van írva és a khivai khánságban a legelterjedtebb és legszivesebben olvasott könyvek közé tartozik.

Szerencsésebbek vagyunk a második közép-ázsiai nyelvemlékkel, t. i. a *Juszuf és Zulejka* című költeménnyel, a mennyiben nem csak két példánya is megvan Európában, egyik Drezdában (Cod. turc. 419., quart-alakban 76 levél), másik Berlinben (nro 138),³⁾ hanem egy része meg is jelent nem régen egy német folyóiratban.⁴⁾ A költemény szerzője, a ki párosan rimelő sorokban beszéli el Jákob fiának, Józsefnek és Putifár feleségének történetét,⁵⁾ az epilógusban *Alí*-nak nevezi magát s azt mondja, hogy ezt a könyvét a 630. évben, vagyis 1233-ban írta.⁶⁾

¹⁾ L. bővebben Vámbéry: Bokhara története. Budapest 1884. I. 45–51. l.

²⁾ T. i. a *Čagat. Sprachstudien* 30. és 37. lapjain és Bokhara történetében.

³⁾ Mind a két példányban fennmaradt költemény egy ugyanazon szerkezetű és egy szerzőtől való, de a nyelvtani alakokban és kifejezésekben elég számos eltérés található, minék csak az lehet az oka, hogy más-más példányok másolatai. — *Gothában* is van egy ilyen című és tárgyú költemény, de ez egészen más szerkezetű, a mint hogy szerzője is más, t. i. *Mahmud Krimli*.

⁴⁾ Ein alttürkisches Gedicht, Von M. Th. Houtsma. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1889. évf. 43. köt. 69–98. l.

⁵⁾ Fleischer így jellemezte: «Oratio rudis est et infantiam poesios furcica sapit. Versus aut nullo, aut liberrimo metro decurrere videntur». (ZDMG, 1889. évf. 70. l.)

⁶⁾ A költemény végén ugyanis ezt olvassuk: *Reżeb aj otuzindan Tarihning altı jüz otuzindan Bu zâjif bu kitâhni düzdü*.

A mi e költeménynek török nyelvét illeti, feltűnő az a saját-sága, hogy a míg egyrészt általánosságban egyezik a csagataj-török nyelvvel, a mint ezt a XIV. század elejétől fogva ismerjük (Rabgúzi, majd pedig Ahmed Jeszevi munkáiból), addig másrészt több olyan jellemvonása van, melyek közösek a délnyugoti török nyelvekkel, ú. m. a szeldsuk, oszmánli és azerbajdsáni dialectusokkal. Pl. ilyen vonások a csagatájjal szemben: 1. szókezdő *v*, 2. szókezdő *d*, 3. szókezdő *b* ejtése a csagatájos *b*, *t* és *m* hangok helyett. Pl. *varmak* (menni), *vermek* (adni), *var* (van); *daş* (kő), *dag* (hegy), *durmak* (állni), *dört* (négy), *dürlü* (félle); *biz* (mi = nos), *benüm* (enyim), *banga* (nekem) stb. 4. Hogy a particium praesensének képzője itt *jan—jen*, nem pedig *gan—gen*; pl. *okujan* (olvasó), *deñlejen* (a ki ért). 5. Hogy a dativus ragja nem csak *ga—ge*, hanem *a—e* is; pl. *atamıza* (apánknak), *itegime* (ölemben). 6. Hogy az accusativus majd *ni*, majd *i* végzetű; pl. *kulî* (a szolgát), *de kitabni* (a könyvet). 7. Hogy az «esse, sein» jelentésű ige nem *bolmak*, hanem *olmak*. Továbbá a jelenidő egyes sz. 1. személyének ragja *un—ün* (azaz nem *m*-vel!), mint a kis-ázsiai nyelvemlékekben (pl. 1340-i Tezkeret-ül-Evliá, Báznáme, Elfereds bad es-sidde, Abuska Lugatî*) és némely kis-ázsiai dialectusban is *in, in, un, ün*. Pl. *anglajorun* (érték), *alurun* (veszek), *kilurun* és *eñleorun* (teszek), *kilmajaun* (nem teszek), *ben-un* (én vagyok), *kul-un* (szolga vagyok) stb. Másrészt pedig azt a saját-ságát tartom említendőnek, hogy itt szó közepén más török nyelvek *v* hangja helyett gyakran *f*-t találunk és ez az *f* betű mindig három ponttal íratik (nem egygyel!), a mi a *Kaukázus környékén* lakó törökség szokásával egyezik. Pl. *سفرچی safuči* (követ = *savuzi, sauži*), *بشوز jafuz* (rosz = *javuz, jauz*), *سفرنمك sefunmek* (örülni = *sevinmek*) stb. Viszont eme nyugotias jellemvonásokkal szemben olyan nyelvi jelenséget is találunk a *Juszuf és Zulejka* nyelvében, mely a csagatájban sem található, hanem csupán a *legkeletibb* törökségben, t. i. a fentebb ismertetett ó-török feliratok és a *Kudatku Bilik* nyelvében. Ilyen a *dači* képzővel alakult igenév (nomen agentis), a mely fölveszi a

* A XVI. század elejéről való *Abuska Lugatî*nak oszmán nyelvű értelmező szövegében ilyen alakokat találunk: *dizerin* (rendezek), *dolaşirin* (körüljárók), *bilürin* (tudók), *dururin* (állók), *olmazin* és *değilin* (nem vagyok).

személyragokat. Pl. *kildaci-un* (csinálók), *oldaci-un* (leszek), *oldaci-sen* (leszesz), *buldaci-sen* (találni fogsz), *aldaci-sen* (venni fogsz) stb. Ez a képző Kül-Tegin síremlékén *tači*, *teči* alakú; pl. *boltači erti* (lett volna), *kaltači erti* (maradt volna), *ölteči erti* (meghalt volna), valamint a Kudatku Bilikben is (mint nomen agentis): *tuttači* (fogó), *kiltaci* (csináló), *bilteči* (tudó).¹⁾

¹⁾ A harmadik közép-ázsiai nyelvemlék s egyszersmind a legelső abból a korból, melyben a közép-ázsiai török nyelvet már *csagatáj*-nak nevezték, *Rabguzin*-ak «*Kiszasz-ül-enbija*» (elbeszélések, vagy anekdoták a prófétákról) című munkája a hidsre 710. évéből, azaz 1310-ből.

Tudjuk, hogy a Persiában és Kis-Ázsiában, illetőleg az egész oszmán-török birodalomban lakó törökség Közép-Ázsiából költözött ki. A kiköltözés kezdetét nem tudjuk pontosan meghatározni, de azt tudjuk, hogy az első, nagyobb török néparadat a *szeldsukok* vezetése alatt indult meg délnyugot és nyugot felé a XI. század közepe táján, idő folytán előzönölve Iránt, majd Kis-Ázsiát; a második nagyobb tömegben való kiköltözést Dsingiz khán föllépése, illetőleg a mongolok előnyomulása a XIII. század első felében okozta, a mely világtörténelmi esemény nagyon megritkította Közép-Ázsia addigi lakosságát. Ekkor és ennek következtében jött nyugotra a *káji* törzs, melynek egy töredéke későbbben az *oszmánli* névet vette föl; továbbá az *afsar* törzs,²⁾ mely ma több helyen szétszóródva lakik Kis-Ázsiában;³⁾ s végre egy másik török törzs, a mely Kis-Ázsia déli részén, Ermenak és Selefke vidékén telepedett meg s a melynek kebeléből emelkedett hatalomra a Karamán dinasztia.⁴⁾ A diadalmasan előbb-előbb nyomuló mongol hadak pedig új török népelemeket hoztak magokkal a keleti tájakról a nagyon néptelessé vált Közép-Ázsiába, a melyek aztán itt véglegesen megtelepedtek s ezzel egészen új színezetet adtak ennek az óriási területnek. Minthogy Ázsiának ez a része Dsingiz khán

¹⁾ Egyébiránt ez a *dači* nomen verbale-képző használatos volt a *kunok* nyelvében is, pl. *tuardači* (parens), *kutbariadači* (liberator; Cod. Cumanicus, CIV. 1.).

²⁾ *Khajrullah* efendi történelmi munkája I. köt. 96. l.

³⁾ T. i. az Anti-Taurusban, Kajsziarie és Maras közt; továbbá Angora vilájtébeben és Hamadán környékén.

⁴⁾ *Khajrullah* efendi id. m. I. 101. l.

Csagatáj nevű fiának jutott osztályrészül, ezt attól fogva *csagatáj* birodalomnak, a benne beszélt keleti török nyelvet pedig *csagatáj* nyelvnek nevezték. Ha már most az azóta egész Közép-Ázsiában beszélt *csagatáj-török* nyelvet a feltetszőbb vonásokban összehasonlítjuk Persia és az oszmán-török birodalom török dialectusaival, jellemző különbségeket észlelünk úgy hangtani, mint alaktani sajátágaikban. Ilyenek pl. 1. a *csagatáj* szókezdő *b*, *t*, *m* hangoknak a nyugoti és délnyugoti törökségben *v*, *d*, *b* hangok felelnek meg; 2. határozott *ng* ejtése szó közepén és végén a *csagatáj*-ban, az iráni és oszmán-török, *n̄*, *n* hang helyett; 3. a gutturalis és dentalis hangok közül a *csagatáj* általában a kemény *k*, illetőleg *t-t* ejti ott, a hol emezek lágy *g*, illetve *d-t* hangoztatnak; 4. a *csagatáj*-ban általában a zártabb vocalisok uralkodnak az iráni és oszmán nyiltabb önhangzók helyett (pl. *i* van az *e*, *u*, *ü* van az *í*, *í* helyett); 5. a ragok és képzők a *csagatáj*-ban teljesebb alakokban járulnak a szótövekhez; 6. az iráni és oszmán nyelvek szavai általában már hangkopást mutató, rövidebb alakokban vannak meg, míg a *csagatáj* a teljesebb, eredeti alakokban használja. Röviden szólva, azt az általános benyomást szerezzük az összehasonlításból, hogy a Közép-Ázsiában beszélt *csagatáj-török* nyelv hangszínezete zártabb, a keményebb, durvább hangok uralkodnak benne és szavainak hangtete teljesebb, eredetibb, mint a nyugoti és délnyugoti nyelvjárásokban.

Ezt, az iráni és oszmán-török nyelv mivoltától meglehetősen elütő jelleget a *Juszuf és Zulejka* nyelve még nem mutatja olyan határozottan, mint *Rabguzi* munkája; mert hiszen amaz még azt a török nyelvet képviseli, melyet a mongol hódítás és keletről jött új török népség megtelepedése előtt beszéltek volt Közép-Ázsiában. Ezért mondottam fentebb *Rabguzin*-ak *Kiszasz-ül-enbijáját* az *ü. n.* *csagatáj-török* nyelv ma ismert legrégebb emlékének. Ezt a munkát kiadta *Iminszki* Miklós Kazánban 1859-ben. Úgy látszik, hogy keleten több kézirati példánya fennmaradt; mert *Sejkh Szulejmán* is ismert és felhasznált egyet *csagatáj-török* szótárában, több példát hozván föl belőle az egyes szók mellett (így a 120, 130, 177, 200, 229 és 288. lapokon). Nyelvének hangtani sajátágaiból csak azt a kettőt akarom fölemlíteni, hogy ebben is többször találunk *f* hangot a köztörök *v* helyett, éppen úgy, mint *Alinak* *Juszuf és Zulejka* című költeményében; s hogy ebben néha *z* hang felel

meg szó közepén, vagy szótő végén az ujjur nyelv *t* hangjának s a köztörök *j*-nek.

A negyedik közép ázsiai, illetőleg esagatáj-török nyelvemlék *Khodsa Ahmed Jeszevinek «Hikmet»* (Bölcsesség) című, versben írott s vallás-erköletesi és életfilozófiai tartalmú munkája. Ahmed Jeszevi — a kiről már a XVI. század elején szerzett *Sejbánináme* is megemlékezik¹⁾ — a Jaxartes jobb partján és Taskend közelében volt ősrégi *Jaszi* városában született és lakott. E városról vette a nevét is, éppen úgy, mint azok az egyének, a kik pl. Kónia, Burusza, Edirne, Ankira városokból valók, a Konevi, Buruszevi, Edirnevi és Ankirevi mellékneveket. Ahmed Jeszevi — mint a Nakisbendi-szerzet tagjainak életrajzaiból tudjuk²⁾ — ennek a szerzetnek sejhje, vagyis főnöke volt s még ma is rendkívüli tiszteletben áll nem csak az özbekeknél, hanem a kirgizek és Közép-Ázsia egyéb török törzseinél is. Pir Mohammed Nakisbendi — a róla nevezett szerzet alapítója — 1319-ben (= 719) halt meg Persiában;³⁾ Ahmed Jeszevi halálának idejét nem ismerjük pontosan, csak annyit tudunk, hogy a szülőhelyén levő sirja (türbe) fölé Timur-lenk már 1397-ben egy pompás dsámit építtetett.⁴⁾ Ahmed Jeszevi tehát kétségtelenül a XIV. században élt és írt s így *Hikmet*

¹⁾ T. i. a szerző az utolsó énekben, hol Sejbáni khánért imádkozik, többek közt ezeket mondja:

Ej tengrim!
 xānga eün munža inājet kilding,
 xatirin munža riājet kilding,
 Ejleding lutī anga Türkistāni,
 Jani kim Jasī bile Savrannī,
 Xoža Ahmed Jeszevige anī
 Ejleding hemdem ve jār-i-žānī.

(Vámbéry: Die Scheibaniade. Wien 1885. a 444. lapon.)

²⁾ A nakisbendi-szerzet főnökeinek életrajzait *Huszejn ben Ali Kāsif Bajhāki*, ki leginkább Szāfi néven ismeretes, írta meg persául 1503-ban s ezt a munkát fordította törökre *Mohammed ben Mohammed Serif*, a mely *«Rešahāt ajn-ul-hajāt»* címmel 1236 = 1821-ben jelent meg Konstantinápolyban.

³⁾ D'Ohsson: Tableau général de l'empire Othoman. Paris 1791. Tome IV., seconde partie 623.

⁴⁾ L. erre nézve *Hammer*: Geschichte des Osm. Reiches I. 285. és *Shiller*: Musavver Türkistān tāriḫ ve siāhetnāmesi. Ingilizzedon müteržimi Ahmed efendi. Istanbul 1294 (= 1877), a 93. lapon.

ez. könyve határozottan a török nyelvemlékek *első korszakába* tartozik. Ebből legelőször Vámbéry közölt egy részletet, t. i. 140 sort, 1867-ben a *Čagataische Sprachstudien*-ben (115—123); majd Sejh Szulejmán (1882-ben) vett át belőle szótárába sok példa-idézetet az egyes esagatáj szók mellé, 61 különböző helyen idézven 168 sorát; végre Pavet de Courteille említi a birtokában levő harmadik példányt s jegyzetben 2 sorát idézi,* úgy hogy ebből a nyelvemlékből eddigelé összesen 310 sorra rúgó szöveg jelent meg nyomtatásban, melyet alkalmunk van ismerni. S a kiadott szövegből határozottan meg lehet állapítani, hogy Ahmed Jeszevi könyvének nyelve a *khokandi khánságban* beszélt nyelvjárást tünteti fel.

Most ismét más tájakra fordítva figyelmünket, a mai *Oroszország déli részéről*, vagyis a régi *kipesáki khánság* területéről három török nyelvemléket tudunk felmutatni, melyek a XIV. században keltek.

Korra nézve első közöttük az a, quart alakban 164 lapot tartalmazó kézirat, a mely *«Persicum et Comanicum Alfabetum»* ezímet visel s a költő Petrarca ajándékaéppen jutott a velencei köztársaság birtokába és ma is a velencei Szent Márk temploma könyvtárában őriztetik. A codex — mint a homlokán olvasható dátumból tudjuk — az 1303. év közepén (július 11.) íratott és így az összes török nyelvemlékek között időrendben a 7-ik helyet foglalja el. A terjedelmes kézirat a kipesáki khánok alattvalói közül egyik népnek, t. i. a Krimben és a Fekete-tenger mellékén lakott *kunoknak* nyelvét ismerteti szójegyzékben, ragozási példákban, szólásmódokban s prózai és verses szövegekben. A kunok között járt, részint genuai olasz, részint német hittérítők szerkesztették, majd latin, majd német nyelven értelmezvén a kun-török szavakat és szólásmódokat. A codex több kéz írása; azonban a hangok jelölése latin betűkkel annyira bizonytalan és ingadozó, hogy a valódi kiejtést az egész nyelvény nagy részére nézve nem lehet pontosan és határozottan megállapítani s így nem bírunk egészen hű képet alkotni belőle magunknak a régi kun nyelv mivoltáról. De ha hangtani kérdésekben nem igen építhetünk is erre a török nyelvemlékre, másrészt alaktani és lexicologiai szempontból éppen olyan becses, mint bármelyik nyelvemlék. Részletesebb ismertetése ezúttal fölös-

*) Mirádj-Nameh. Paris 1882. a 33. lapon.

leges volna; mert hiszen éppen a M. Tud. Akadémia kiadásában jelent meg gr. Kuún Géza szorgalmából.

Tudjuk, hogy a mongolok előnyomulása nyugot felé a XIII. század első felében, nem csak Közép-Ázsiába hozott keletről új török népelemet, hanem az Ural, Volga és Don folyók vidékére is. A Dsingiz, illetőleg fia Dzsüdsi családjából származott khánok uralma alatt álló kipesáki khánságban is mindenesetre sokkal kevesebb volt a mongol elem, mint a vele jött török népség. Ennek a területnek ethnographiai képe is nagyon megváltozott tehát az új török elem oda telepedésével, éppen úgy, mint Közép-Ázsiáé. S innen van az, hogy a kipesáki khánság török nyelve ugyanazt a jelleget viseli magán, melyet a közép-ázsiai csagatáj. A kipesáki khánságban s, magoknak a mongol eredetű khánoknak udvarában is ez a csagatáj jellegű török nyelv volt a hivatalos nyelv és az uigur írás a hivatalos írás.

Ezen, az egészen csagatájós jellegű kipesák-török nyelven, uigur betűkkel írva két rövidebb nyelvemlék maradt fenn a XIV. század végéről. Az egyik *Tokhtamis* khánnak rendelete (jarlik) egy bizonyos *Jagaila* nevű egyénhez, 1393 május 20-ról keltezve, — ugyanazé a Tokhtamis kháné, a kinek megbízottjai a génuai tisztviselők részére azt a három, 1380., 1381. és 1387-ben kelt szerződést állították ki, melyekről fentebb szóltam, de a melyeknek eredeti szövegök nem maradtak fenn. A másik pedig a következő kipesáki khánnak, t. i. *Timur Kutlagnak* 1398 ápr. 24-én a Dnjeper partján kelt szabadságlevele (jarlik) egy bizonyos Mehemmed és két fia részére Krimben, kiket a nemesi előjogokban megerősítvén, mindenféle adózás alól fölment. Mind a két nyelvemlék már több ízben s több helyen volt közölve,* legutóbb Radloff Vilmos adta ki és igyekezett magyarázni az orosz cs. archaeologiai társaság Zapiszkijának III. kötetében.**)

*) Az első kiadta *Berezin*; Chrestomathie turque. Casan 1857. I. 10—12. l. A másodikat először Hammer közölte (a Fundgruben des Orients VI. kötetében), továbbá Berezin id. m. I. 13—16. l., majd Vámbéry a Kudatku Bilik függelékében, 172—173. lapokon.

***) Itt alkalmilag megemlékezem röviden ama sírkövek feliratairól is, melyeket a régi Bolgar város romjai között s általában a Volga és Káma folyók mellékén találtak. Az arab nyelvű feliratokban t. i. találkoznak török szók is, még pedig némely sírkövön olyan szók, melyek a kipesáki

A törökség lakta óriási területnek legnyugatibb részéhez érkeve, *Kis-Ázsiá* földén hat nyelvemléket ismerünk a XIV. századból. Ezek a következők: 1. A híres Dseláleddin Rúmi fiának, *Szultán Veledek* «*Rebábname*» című munkájában levő, vallásos tartalmú költemény, 156 verspár. 2. *Ásik pasa* divánja, vagy helyesebben «*Garíbname*»-ja. 3. A hidsre 741. évében, azaz 1340-ben kelt *Tezkeret-ül-Evliá*, mely egészen más, mint az 1436-ból fennmaradt, uigur írású s csagatáj nyelvű *Tezkere-i-Evliá*. 4. *Sejkh Elvännak* persából fordított «*Gülsen-i-ráz*» cz. munkája. 5. *Mahmud ibn Mohammed el-Bardsíninek* «*Báznáme*» (a solymokról szóló könyv) cz. könyve. 6. *Ahmedinak* «*Iszkendernáme*»-ja.

Mint már fentebb is említettem, *Kis-Ázsiának* török lakossága Közép-Ázsiából származik. A beköltözések folyamában legjelentékenyebb és legismeretesebb a *szeldsukok* megjelenése a XI. század második felében s a *káji* törzsé a XIII. század első felében. Már magoknak a szeldsukoknak vezetése alatt is nem valamely egységes nemzettest szállotta meg *Kis-Ázsiának* egy részét, hanem az egész Közép-Ázsiának különböző helyeiről s különböző nyelvterületről elszakadt néptöredék.*) Ha a *káji* törzs — a mint bizo-

khánság török nyelvének a csagatájjal egyező szókinéséből valók, más sírköveken pedig a *régi volgai bolgárok* török nyelvének maradványai. A számniveken és az időjelzés fogalomkörébe tartozó elnevezéseken kívül azonban csak néhány, más értelmű szó és kifejezés fordul elő rajtuk. Pl. *oglı* (fia), illetőleg *ül*, *oul* (fiú, fi), *hır* (leány = csuvas *zir* = köztörök *kız*), *bülük* (síremlék, sírkő), *turur* (van), *irdi* (volt), *boldı* (volt), *birle* (val, vel), *jaş* (életkor), *kılsun* (vasl *kılsun* = juttassa), *tangrıga* (istenhez), *kandur* (ítatni, itallal kioldgítani; pl. *Kecser sarabı birle kandursun* = a paradisosom folyamának borával itassa). — Eddigelé összesen 93 ilyenféle sírfeliratot találtak és értelmeztek (Klaproth, Berezin, Huszejn Fejz Khánov, Achmarov és Aşmarin), melyek mind a XIV. századból valók. E feliratok nem annyira a kipesáki török nyelv szempontjából érdekesek és fontosak, mint inkább azért, hogy kétségtelen bizonyítékai a régi *bolgárok* török nyelvűségének és nemzetiségének; s egyszersemind némi halvány fogalmat is szerezhethünk belőlük a régi *bolgárok* nyelvének viszonyáról más török nyelvekhez. L. bővebben Klaproth cikkét: *Journal Asiatique* 1831. évf. VIII. köt. 483—503. l. és Munkácsi Bernát ismertetését az *Ethnographia* 14. évf. 261—5. lapjain.

*) Világosan kiténik ez különösen *Mirkhond* előadásából, a ki *Szeldsuknak* és utódainak vezetése alatt mindig türkmenekről és *Turkesztán* különböző helyeiről összesereglett harcosokról beszél. L. bővebben: *Mirkhondi Historia Seldschukidarum*. Persice editit J. A. Vullers. Gissæ 1837.

nyosnak látszik — egységes volt is; de vele ugyanazon időtájban költöztek be a másféle származású *afsarok* és a *karamánok* ősei, hogy a *jürüköket* ne is említsük. Szóval Kis-Ázsiának török lakossága már a XIII. század végén különböző helyekről és különböző törzsekből való népvgyűlék volt, a mely ennél fogva természetesen más és más nyelvjáráson beszélt. Hogy csak a *szeldsukokat* és a *káji* törzsből való *oszmánokat* vegyük közelebből szemügyre, a historiai kútfők mind a két népet a nagy *oguz* nemzettestből származtatják és így a mai turkománok édestestvéreinek tartják. S valóban nem csak azt találjuk, hogy a góklen turkománoknak egyik nemzetsége szintén *Káji* nevet visel,¹⁾ hanem arról is van tudomásunk, hogy az oszmánoknál még 1526-ban is voltak olyan históriás énekek, melyek az *oguz* ősöknek harczait beszélték el s melyeket a nagy Szulejmán katonái a mohácsi csata előestéjén kobzok kíséretében énekeltek.²⁾ A történelmi kútfők a *káji* törzs legrégibb hazájának Mäveránnehret, vagyis az Oxus és Jaxartes közét ismerik; míg a *szeldsukokat* keleti Turkesztánba vissza tudják kísérni.³⁾ A legközelebbi vér- és nyelvrokonság tehát egészen bizonyos a *szeldsukok* és a *káji* törzs között.

Már most ha azt vizsgáljuk meg, hogy ez a két külön törzs Kis-Ázsiának melyik és mekkora területét népesítette be, úgy találjuk, hogy a *szeldsukok* birtokában volt egész Kis-Ázsia, — a bizánczi császársághoz tartozó észak-nyugoti partvidék, továbbá a trapezunti császárság és Cilicia kivételével.⁴⁾ A *káji* törzs — mely beköltözésekor állítólag 50,000 lelket számlált — nemsokára öt részre szakadt. Az egyik rész visszament kelet felé a régi hazába; a másik Syriába, a harmadik Kis-Ázsia valamely részére költözött s amazokat még

¹⁾ Vámbéry: A török faj. Budapest 1885. a 474. lapon.

²⁾ Erről Dsolázáde tudósít bennünket. I. Török Történetírók. Budapest 1896. II. köt. 159. lapon.

³⁾ Így pl. az *Oguznâme* Lutfi pasánál (Török Történetírók II. 2. 1.) és az 1320. táján író Hamdallah Musztaufi, a ki az 1057-ben meghalt *Abulata* tárikhja nyomán beszéli el a *szeldsukok* legrégibb történetét (Journal Asiatique 1848. évf. IV. series, XI. köt. 421. lap).

⁴⁾ Az 1590. évben meghalt *Dsenábi* történetíró szerint a *szeldsuk* birodalom tartományai voltak I. *Alaeddin Kejkobád* uralkodása alatt (1237—1244.): Kónia, Akszeráj, Kajszarie, Karamánia, Ajdin, Mentese, Szarukhán, Hámid, Kermián, Kerde, Kasztamúni, Angora, Malatie, Merás, Elbisztán, Tokat, Amászia, Nigiszár, Erzindsán, Szamszun és Szinope.

Nesri korában is (a XV. század végén) *türkmén*, emezeket *göcsebe*, vagy *göcsemen* (= nomád) néven ismerték. A negyedik rész (egy nemzetség) Dsaber vára környékén, az Eufrates partján telepedett meg és lakott még Nesri idejében is. Végre az ötödik töredék, szám szerint állítólag csak 400, vagy 416 család (tehát körülbelül 2000—2500 fő), melynek főnöke Er-Togrul volt, I. Alaeddin *szeldsuk* szultántól birodalmának a bizánczi császárság szomszédságában eső észak-nyugoti végvidékét kapta lakóhelyül, t. i. a *Tumanids-dag* és *Ermeni-dag*, meg *Szögüd vidékét*, egy kisebb, mindössze csak néhány mérföldnyi területet Kutabiatól észak felé s Brusza és a Szakaria folyó között. Er-Togrul fiának, *Oszmán*nak, idejében aztán az itt megtelepedett csekély számú török nép és az a török elem, mely az egységes *szeldsuk* birodalom felbomlása után a különböző *szeldsuk* tartományokból köréje sereglett s elismerte urának, vette föl az *oszmánli* nevet, megkülönböztetésül a többi *szeldsuk* bégek alattvalóitól. Ez az *oszmán-törökség* aztán csak lassan, hosszú idő folyamán részenként hódította meg az előbbi *szeldsuk* birodalom területét, úgy hogy az egész Kis-Ázsia csak a XVI. század elején, I. Szelim uralkodása alatt, került a birtokába. Ha a két, különböző időben beköltözött törzs által benépesített két terület mértékét összehasonlítjuk egymással, körülbelül megítélhetjük egyrészt a *szeldsukok*, másrészt az *oszmánok* számát s úgy találjuk, hogy emez eredetileg szinte elenyésző csekély lehetett ama mellett.

A históriai kútfők után mondottakból levonható tanulságot alkalmazva már most a *nyelvre*, az a fogós kérdés áll előttünk: minék nevezzük a XIV. századbeli kis-ázsiai török nyelvet, *szeldsuknak*-e, vagy *oszmán*nak? s az e korból származó nyelvmemlékek közül melyik a *szeldsuk* és melyik az *oszmán-török*? Eddig ugyanis csak a Rebábnámóban levő *156 verspárt* és a *Báznámét* volt szokás *szeldsuk* nyelvmemléknek tartani,*¹⁾ Ásik pasa divánját és az Iszkendernámét pedig — mert csak ezekről tudtak — már *oszmán-török* szövegnek. Azonban én azt merem állítani, hogy ha azt a 156 verspárt és a *Báznámét* helyesen és jogosan nevezzük *szeldsuk* nyelvűnek: akkor ugyanennek kell neveznünk és tartanunk Ásik pasa divánját is, továbbá a Tezkeret-ül-Evliát és Sejkh Elván

*¹⁾ L. Hammer: Geschichte der Osm. Dichtkunst. I. 12. lapon.

munkáját; mert mindezeknek a nyelve egy és ugyanaz (ellenben az Iszkendernáme nyelve már jelentékenyen elütő jellegű), mint-hogy nem csupán Szultán Veled lakott és írt a szeldsuk birodalom fővárosában, Kóniában, a Báznáme szerzője pedig Mentese nevű szeldsuk tartományban, — hanem a Persia határáról származott Ásik pasa és a Turkesztánból beköltözött Sejkh Elván is Kis-Ázsiának olyan részein éltek, melyeken nem a káji törzsből való oszmánok, hanem *szeldsukok* laktak s a mely területek csak jóval később jutottak az oszmánok birtokába. A Tezkeret-ül-Evliá szerzőjének — nyelve után ítélve — hasonlóan szeldsuk területen kellett élnie és írnia. Ha tehát olyan nyelvemléket nevezünk szeldsuk szövegűnek, a melyet Kis-Ázsiának szeldsukok lakta területén élt író szerzett: akkor a Rebábnámébéli 156 verspárral és a Báznáméval egy ugyanazon kategóriába kell soroznunk még az imént említett három nyelvemléket is.

Hogy pedig e felfogással nemesak nem állok egyedül, hanem magok a törökök is kezdettől fogva így itélték meg ezt a dolgot, erre nézve hivatkozhatom a legrégibb török irodalomtörténetírókra, névszerint *Latifira* (írt 1546) és *Ásik Cselebi*re (meghalt 1571), a kik szintén úgy nyilatkoznak, hogy tulajdonképpeni *oszmán-török* irodalomról I. Murád kora előtt (uralk. 1359—1389), Oszmán és Urkhán idejében, még nem lehet szó; mivel a Rumban, azaz Kis-Ázsiában *előbb* élt és működött írók nem oszmán-török területen éltek és nem oszmánli nyelven írtak, hanem másféle türk területen és más türk nyelven. Ez a másik török terület és nyelv pedig csak a *szeldsuk* lehet. Már pedig Szultán Veled még Oszmán, Ásik pasa, Sejkh Elván, a Tezkeret-ül-Evliá és a Báznáme szerzője pedig még Urkhán uralkodása idején éltek és írtak; minél fogva a ránk maradt *legelső* tulajdonképpeni *oszmán-török* nyelvemlék az 1390. évben írott *Iszkendernáme*.

De lássuk már közelebbről e kis-ázsiai szeldsuk és oszmán-török nyelvemlékeket.

Ámbár már a Belkhtől Koniába beköltözött híres *Dseláleddin Rámin*ak (szül. 1204/5-ben, megh. 1274) persa nyelven írott verseiben is fordul elő egy-egy török sor, vagy verspár, vagy legalább fél-fél sor;*) mégis csak a fiának, *Szultán Veled*nek persa nyelvű,

*) Itt alkalmilag megemlítem, hogy az arab *Ibn Batuta* útleírásában

Rebábnáme című munkájában található, 156 verspárból álló valóságos tartalmú költeményt tekinthetjük a *legelső* szeldsuk nyelvemléknek. Szultán Veled ezt a munkáját a persiai mongolok egyik fejedelmének, Mohammed Khudábende Oldsajtu kháunak ajánlotta, a ki 1305-ben kezdett uralkodni;*) s mivel másrészt a szerző 1312-ben halt meg, ebből a két dátumból világosan kitűnik, hogy a Rebábnáme és így a benne levő szeldsuk vers is az 1305. és 1312. évek között íratott. Ennek a könyvnek tudtommal három kézíratos példánya van Európában, t. i. a bécsi udvari könyvtárban, a szentpétervári ázsiai Múzeumban és itt Budapesten, a M. Tud. Akadémia könyvtárában. A szeldsuk vers már több ízben megjelent (*legelőször* 1829-ben a bécsi «Jahrbücher der Literatur»-ban), többen hozzászóltak és magyarázták s többféleképpen olvasták, illetőleg írták át; legutóbb Kúnos Ignác adta ki átírásban 1892-ben (Nyelv-tudományi Közlemények XXII. 480—497).

Szultán Velednek a Rebábnámén kívül más munkái, illetőleg költeményei is vannak szintén persa nyelven, melyeknek egyike *Velednâme* címet visel. Sőt a régóta ismeretes versén kívül még *más költeményt is írt török nyelven*, a melyről azonban mindeddig senki sem tudott Európában. Ugyanis *Zia bég efendi egy Kharábát* című (Romok, töredékek, vagy maradványok) háromkötetes nagy anthológiát szerkesztett és adott ki Konstantinápolyban (1291—2=1874—75) a régibb és újabb török, persa s arab írók verses műveiből. A kiadó e munka II. köt. 95. lapján *Szultán Veled*nek, mint *szerzőnek*, neve alatt egy költemény-töredéket, mindössze csak 5 sort, közöl. A töredék 14 szótagos sorokban van írva, mint látszik, ráütő rimmel; míg amaz a szeldsuk verse párosan rimelő, 11 szótagú sorokból áll. Hogy a kiadónak is csak e néhány sorról volt-e

is — a ki az 1327—28. években utazta be Kis-Ázsiát — találunk följegyezve és értelmezve 20 török szót, melyeket érdemesnek tartok felsorolni. *Aga* = nagy; a szultán rokonainak ezíme. *Agaş* = fa. *Beg* = fejedelem. *Bizak* = kés. *Bizakşî*. *Çiragıl* (lampiste). *Dunguz* = disznó; ebből *Dunguzla*: egy helység neve. *Efendi* = úr. *Gümüş* = ezüst. *Xarka* = sátor. *Xan* = szultán. *Jazşî* = kiváló. *Kastane* = gesztenye. *Kara* = fekete. *Kuz* = dió. *Küçük* = kicsi. *Rügan* = vaj. *Saman* = szalma. *şuk* = kicsi; t. i. képző az *Osmanszuk* névben. (L. Voyages d'Ibn Batoutah. Par Defrémery et Sanguinetti. Paris 1854. II. kötet.)

*) A leghitelesebb kútfő, t. i. Resideddin szerint.

tudomása, a mely véletlenül fenmaradt valamely kéziratban, vagy pedig meglevő hosszabb költeményből szakította-e ki, azt nem tudom; mert az anthológiában semmi felvilágosítás nem található erre vonatkozólag.*)

Ásik pasa, vagy teljes nevén Sejkh Ásik pasa ibn Mukblisz ibn Sejkh Eliász, az 1271. évben (= 670) született és 1332, vagy 1333-ban (= 733) halt meg. Valamely, Persia határán fekvő helyről költözött be Urkhán uralkodása idején (tehát 1325 után) a Kizil-Irmak, vagyis a régi Halys folyótól kelet felé eső *Kirsehir* városába,**) a mely csak II. Murád (1421—51) korában került az oszmán-törökök birtokába. Ebben a városban élt és működött s ebben is van eltemetve. Mint tőle magától tudjuk, a hidsre 730. évében, azaz 1329-ben, vagy 1330-ban írta, illetőleg fejezte be a *Garib-náme* című könyvét, melyet a későbbi nemzedékek *Diván-i-Ásik pasa* néven ismertek és emlegettek. E nagy terjedelmű vallásos munkának, a mohammedán mysticismus egyik legkiválóbb irodalmi termékének, tárgya az isteni szeretet s az isten igaz szeretetéhez és megismeréséhez vezető utak és módok ismertetése. Tíz szakaszra (báb) oszlik és mindegyik szakasz ismét tíz-tíz elbeszélést, vagy történetet (= dāsītān) foglal magában; s a 10,000 verspárból, vagyis 20,000 sorból álló egész költemény 11 szótagot számláló, párosan rimelő sorokban van írva. A befejezésben okát adja a szerző munkája szereztetésének. Azt mondja ugyanis, hogy minden nyelven írtak már arról a tárgyról, melyről most ő beszél és minden népnek van már ismerete róla; de a török nyelvre még

*) Ime itt közlöm úgy, a mint Zia bég kiadásában van, hogy legalább megmentssem ezt a csekély emléket is.

ای که هزار آفرین بو نیجه سلطان اولور
قولی اولان کیشیلر حسرو و خاتان اولور
خالقنی استین ناخلف اولمش دکل
خلقه کوکل باغلیان صکره پشیمان اولور
اللهی سورسک بنی سویلتمه غم وار

**) Latifnak 1546-ban írt *Tezkeret-es-šuaara*-ja szerint: Holytelenül mondja tehát Hammer, hogy Ásik pasa *Kirsehir* városában született (*Geschichte der Osm. Dichtkunst*, I. 54.).

senki sem fordította figyelmét, a törökök pedig nem értik azokat a nyelveket. Ő tehát ezt a *Garib-námét* azért szerzette, hogy a török nyelven beszélők is megtalálhassák az igaz értelmet, ismeretet; hogy abból a törökök se legyenek kizárva, hanem a magok török nyelvén ismerjék meg az istent, hogy ne nézhessék le őket más népek.*) Az a szép kézirat, melyet én ismerek, Kátib Szinán kezétől való a hidsre 910. éve Sábán havának végéről, vagyis az 1505. év elejéről s negyedrért alakban 259 levelet tartalmaz és a M. Tud. Akadémia könyvtárának tulajdona (Tör. Qu. 1. szám alatt). Ezt a munkát tudtommal eddigelé csak Hammer ismertette 1836-ban**) a bécsi cs. és kir. udvari könyvtár példánya alapján, de eredeti szöveg még nem jelent meg belőle s mint nyelvemlék sem volt tárgyalva.

Ásik pasa könyvének kelte után tíz évvel, a hidsre 741. évében, azaz 1340-ben írt valamely ismeretlen szerző egy, *Tezkeret-ül-Evliā* című, nagy terjedelmű munkát, a mely bizonyára éppen úgy a persa Ferideddin Attár eredeti művének fordítása, mint az a másik, csagataj nyelven uigur írással fenmaradt *Tezkere-i-Evliā*, mely az 1436. évből való a Mirádsnáméval együtt. Úgy látszik, hogy ez a becses nyelvemlék egyetlen európai könyvtárban sincs meg; mert létezéséről eddig senki sem beszélt. Nekem azonban egészen bizonyos és határozott tudomásom van ennek a könyvnek léteztéről, — de csak az 1885. évig. Ugyanis 1884-ben Konstantinápolyban Szilágyi Dánielnél saját szememmel láttam ennek egy

*) Idézem eredetiben is ezt a helyet:

Kāmu dilde var idi zabt-i-usūl,
Bunlara dūāmiš idi žümle ukūl.
Türk diline kimsene bakmazidi,
Türklere hergiz göñül akmazidi.
Türk dayı bilmezdi ol dilleri
Bu Garibnāme anın gēldi dile,
Kim bu dil ehli dayı mani bile,
Türk dilinde jani manı bulalar. . . .
Jol içinde bir birini jirmeje,
Dile bakub maniji çör görmeje.
Taki maḡrūm kalmaja türkler daki,
Türk dilinde añlajalar ol haklı (258. levél).

**) *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*. Pesth 1836. I. köt. 54—62. lapjain.

kézirati példányát, több ízben olvastam, jegyzeteket vettem belőle s mindjárt a következő évben «A kasztamuni-i török nyelvjárásról» írott munkámban említést tettem róla és egyes helyeket idéztem is belőle. A negyedret alakú codex terjedelmére már nem emlékezem pontosan, csak annyit tudok meglevő jegyzeteimből, hogy 180 levélnél többet tartalmaz. Minthogy ez a codex annak idején nem jutott ide az Akadémia birtokába, bizonyos, hogy ez is ama kéziratok közé tartozik, melyek mindjárt Szilágyi Dániel halála után eltűntek a lakásáról. Elvesztét kétszeresen kell sajnálnunk; mert tudunkkal unicum volt! A belőle készített jegyzeteim alapján meg lehet állapítani, hogy a nyelve egészen azonos Ásik pasáéval.*) A félreérthetés kikerülése czéljából még azt is megjegyzem, hogy ez a határozottan 1340-ből való nyelvemlék azzal a harmadik *Tezkeret-ül-Evliá*val sem azonos, melyet *Szinán* pasa írt II. Mohammed uralkodása idejében (1451—1481) párosan rimelő versekben.

Ugyanebben a korban élt és írt *Sejkh Elván*, a ki Turkesztánból költözött be Kis-Ázsiába Urkhán szultánsága idején (1325—59), családja pedig a persiai Sírázból származik. Ezt a régi török irodalomtörténetírók úgy ismerik, mint a ki *Sejkh Mahmud Sebiszterinek* (Sebiszter helység Tebriz közelében) «*Gülšen-i-ráz*» (A titok rózsaligete) című vallásos tankölteményét persából török nyelvre fordította. Ennek a munkának csak egy kézirati példányáról van tudomásom Európában, t. i. Londonban, a mely az 1700. év táján másoltatott «*Gülšen-i-ráz-i-türki*» czímmel;**) én azonban mind-

*) Ime néhány nyelvi adat belőle: *İletmek* = vezetni; *iletgöl* = vezess! *Katında* és *kijında* = mellett, -nál, -nél; *katına* és *kijına* = mellé, -hoz, -hez. *Sejesi* = ennivaló; *jejesinden dileđi* = kért az ennivalóból. *Bile* = vele, magával; *bile iletđi* = magával vitte. *Ilejınje* = elötte. *Dün buđugında* = éjjélkor. *Ođnu vaktın* = ebben az időben. *Javlak* = nagyon, igen, erősen; *javlak korktı ve dıtremek dıttu* = nagyon megijedt és elfogta a remegés. *Tapmak* = imádni; *ulu od jakmıđtı ve aña tapardı* = nagy tüzet gyújtott és azt imádtá; *bu oda niđün taparsın?* = miért imádođ ezt a tüzet? *Süđi* = bor; *süđi iđüp esrük oldđ* = bort iván megrészegedett. *Isterün* = koresék. *İsmarıarun* = ajánlom. *Mal ismarın iderdı* = vagyónát számlálta. *Varmak* = menni. *Getürmek* = hozni. *Göre durursın* = látod, stb.

**) L. Bernard *Quaritsch*: Catalogue of oriental books, oriental Mss. etc. London, 1870. N° 257. a 898. lapon. A persa eredetit német fordítással együtt kiadta Hammer-Purgstall: *Gülšen-i-ráz*: Rosenthor des Geheimnisses. Pesth 1838.

össze csak azt a kisebb töredéket ismerem belőle, mely *Latifának* az 1546. évben írott *Tezkeret-es-suara* című életrajzgyűjteményében található mutatványképpen. A költemény 11 szótagos, páros rimű versekben van írva s a nyelve azonos Ásik pasáéval és a *Tezkeret-ül-Evliá*éval.

Az ötödik és utolsó szeldsuk nyelvemlék az elég terjedelmes *Bászname* (a sólymokról szóló könyv, Falkenbuch) a XIV. század közepe tájáról. Szerzője — mint az előszóból tudjuk — *Mahmud ibn Mohammed el-Bardszini*, a ki ezt a könyvet persából fordította a több független fejedelemségre felbomlott előbbi szeldsuk birodalom egyik tartománya, t. i. Mentese, fejedelmének, *Mohammed ben Mentesenek* megbízásából, mivel ez nem tudott persául.¹⁾ Ez az egykori szeldsuk tartomány — mint tudjuk — Kis-Ázsiának délnyugoti szögletében terült el, Rhodus szigetével szemközt és csak II. Murád korában, 1426-ban, került véglegesen az oszmánok birtokába. Ugyanebben a tartományban volt — a mai Muglától nyugot felé, Milász városától csak 2 mérföldnyire — az a *Bardsin* város is,²⁾ a hol szerzőnk lakott s a melytől vette a melléknevét. A munka 155 fejezetben tárgyalja a sólymoknak s általában a vadászmadaraknak különböző fajait, a velők való bánásmódot, betegségeiket és azoknak gyógyítását s a sólymokkal és ebekkel való vadászat módjait, — olyan nyelven, mely egészen egyező az ú. n. szeldsuk vers és Ásik pasa nyelvével. Ennek az érdekes nyelvemléknek egyetlen kézirati példánya a *milanoi* Ambrosiana tulajdona s ebből adta ki Hammer 1840-ben az eredeti szöveget német fordítással együtt.³⁾

A hatodik török nyelvemlék, mely még ismertetésem keretébe tartozik s a melyet egész részletesen szándékozom tárgyalni, *Ahmedinek Iszkendernámé*-ja, vagy Nagy Sándorról szóló romantikus éposza

¹⁾ Az előszóban ezeket mondja a szerző: Bu kitáb evvel amran dilinđe düzümış, andan arabija döndirmişler ve andan farsija döndirmişler ve ben züjil Mahmud ibn Mohammed el-Barzđini türkije döndirdim... Emir-i-azim... Mohammed ben Mentese... «bu kitáb benim isün türkije döndir virseđ, azim minnet ola didi... Anuđ imtisäl-i-fermânından ötürü bu *Bászname* elden geldikée türkije döndürdim.

²⁾ Így határozza meg a helyét *Ibn-Batuta*, a ki az 1327—28. években járt ott (II. köt. 279—280. l.).

³⁾ Hammer-Purgstall: *Falknerklee*. Pesth 1840. Hartlebennél.

az 1390. évből. Ez a nagyszabású irodalmi termék azért rendkívüli fontosságú a török nyelvtudomány szempontjából, mert a *legelső*, fennmaradt emléke a tulajdonképpeni *oszmán-török* nyelvnek s mint ilyen, azt ismerteti meg velünk, hogy milyen volt ez a nyelv az oszmán birodalom fennállásának első századában. Az a két, legrégibb oszmán-török nyelvemlék, mely eddigelé napvilágra került és ismertetésben részesült, már a következő, vagyis a XV. századból való; az egyik t. i. «*A rami szeldsukidák története*», mely II. Murád uralkodása idején, azaz 1421—1451 között készült;¹⁾ a másik pedig az *El-fereds bad es-sidde* (Borúra derü) ezimű elbeszélés-gyűjtemény, melyet Vámbéry adott ki részben és értelmezett, határozottan az 1451. évi (= 855) dátumot viseli.²⁾

Azt mondhatná ugyan valaki, hogy — ha nem veszszük is számba az Urkhán és I. Murád korában élt, tehát Ahmedinél valamivel idősebb *Sejkh Jakhsin*ak történeti munkáját, mivel ez nem maradt reánk s csak annyit tudunk róla, hogy az 1502-ben író Ásikpasazáde forrásul használta — hiszen maradtak fenn *oklevelek* már a három első szultán (Oszmán, Urkhán, I. Murád) korából és így azok még régibbek, mint az Iszkendernáme! Igaz, hogy vannak ilyen oklevelek az 1390. évet megelőző időből, számszerint 15 darab s ezek már régóta (először 1574-ben, újabban 1858-ban) ki vannak adva Feridun bégnek «*Münsaat-esz-szelätin*» ezimű okmánygyűjteményében.³⁾ Ámde ezek az oszmán-török nyelven való okmányok — még azok is, a melyeket kézzelfoghatólag nem jóval későbbi korban irtak — *abban az alakjokban, a hogyan ránk maradtak, nem a dátumuk idejéből való nyelvemlékek*: mert át vannak írva a XVI. századbéli nyelvre s csak egy-két olyan régiesség maradt meg bennük, mely a XVI. században is használatos volt még. Erről mindenki meggyőződhetik, a ki összehasonlítja az említett 15 oklevél szövegét a XVI. századbéli török írók és okmányok nyelvvel. Így tehát a XIV. századból keltezett oszmán-török okleveleknek

¹⁾ M. Th. *Hoütsma*: Histoire des Seldjoucides de l'Asie Mineure. Leide, 1891.

²⁾ Vámbéry: Alt-Osmanische Sprachstudien. Leiden, 1901.

³⁾ T. i. az I. köt. 56—116. lapokon, az 1858-i konstantinápolyi kiadásban. Feridun bégről és okmánygyűjteményéről l. bővebben: Török Történetírók I. köt. 277—280. lapokon.

csak a történetírás veheti hasznukat, — de abból a korból való nyelvemlékeknek egyáltalában nem tekinthetők.

Vége azt az ellenvetést sem teheti senki az *Iszkendernáme* elsősege ellen, hogy *Ahmedivel egy időben* élt néhány olyan török író, a kinek munkája egészen, vagy legalább részben szintén fennmaradt; mert ezek — ha kortársai voltak is Ahmedinek — valamivel későbbben s inkább már a következő században irtak, úgy hogy egyiküknek irodalmi alkotása sem előzi meg korra nézve az Iszkendernámét. Így *Nijázi* — a kinek divánjából néhány sor található Latifinál — csak I. Bajezid uralkodása alatt, vagyis 1390 után kezdett írni. *Szulejmán Cselebi* — a kinek «*Mevlud*» ezimű vallásos költeménye megvan a bécsi cs. és kir. udvari könyvtárban is — és *Ahmed Dáji* — kinek «*Csengnámé*»-jából egy részletet idéz Latífi — csak a XV. század első tizedében virágoztak és Szulejmán emir udvarában éltek. *Eszeri* pedig és *Sejghi*, a «*Khoszrev u Sirin*» szerzője, illetőleg fordítója, I. Mohammed és II. Murád (1410—1451) korában működtek.

Ellenben az *Iszkendernáme* az 1389. és 1390. években készült. A szerző ugyanis nagy munkája végén (a 382. lapon) háromféleképpen is meghatározza ezt a dátumot. T. i. először azt mondja, hogy mikor ezt a munkáját befejezte, a 792. év Rebi-ül-akhir havának eleje volt, vagyis mi szerintünk 1350 márczius második fele (19-étől fogva).¹⁾ A következő sorban pedig úgy nyilatkozik, hogy Iszkender korától fogva munkája írásáig 1701 esztendő múlt el, sem több, sem kevesebb.²⁾ Ez t. i. az *Alexander-æra* szerint való számítás, a mely — mint tudjuk — Kr. e. 312. év okt. 1-vel kezdődik s így az innen számított 1701 év = 1389. Vége azt írja, hogy *Melik sah* korától 310 év múlt el eddig.³⁾ Ez pedig a *dsclüli-*

¹⁾ Az eredetiben:

Kim jedi jüz doksan ikinzi il
Evvelinde idi Rebi-ül-akhiring,
K'oldi nazmi zatm oşbu deftering.

²⁾ Az eredetiben:

Şah Sikenderden dayi ge'emişdi hem
Ming jedi jüz il ve bir, bi-biş u kem.

³⁾ Az eredetiben:

Hem Melik şah devletinden dayi bil,
K'ol il idi üç jüz on tãriş il.

æra szerint való számítás, mely Kr. u. 1079. márcz. 15-vel kezdődik s így e szerint is a ker. időszámítás 1389. éve jön ki eredményképpen.

Így állván a dolog, nem csak azt mondhatjuk, hogy az *Iszkendernáme* a legrégebb oszmán-török nyelvemlék, hanem azt is, hogy ennek szerzője, *Ahmedi*, az első tulajdonképpeni oszmán költő és egyúttal az ú. n. *romantikus iskola* megalapítója a nyugoti török irodalomban.

Ahmedi *Iszkendernámé*-jének több példánya maradt fenn kéziratban. Így a M. Tud. Akadémia könyvtárában négy példány van Szilágyi Dániel gyűjteményéből (Török 0.83, 0.211, 0.249 és 0.267. számok alatt); egy példánya a *velencei* Szent Márk temploma könyvtárában, egy pedig az én birtokomban. Eddigelé csupán Hammer József ismertette, de nem nyelvészeti szempontból, hanem mint irodalmi, vagy költői terméket*) a *velencei* példány alapján. De ebben az ismertetésben nem sok köszönet van; mert az ismertetőnek adatai és állításai olyan zavarosak és ellentétesek, hogy nem lehet rajtuk eligazodni. Azonkívül a *velencei* példányban levő éposz — a mint Hammernél látjuk — egészen más szerkezetű, mint a többi példányokban, úgy hogy ez semmi esetre sem az eredeti, az 1390-ben írott költemény, hanem későbbi szerkesztés s vagy maga Ahmedi dolgozta át és bővítette a XIV. század első tizedében, vagy — a mi valóbbszínű — halála után átdolgozta más valaki.***) Mert a *velencei* példányban levő *Iszkendernáme* félig versben, félig prózában van írva; s ezen kívül bele van szöve, egyebek között, a szeldsukok és oszmánok története I. Bajezid halála után *Szulejmán emírig*, sőt ennek uralkodása is; minélfogva ez ebben a szerkezetben csak 1410 táján készülhetett. S mindannak daczára, hogy a *velencei* példány az eseményeket körülbelül az 1410. évig levezeti, a végén az áll, hogy a munka 704. évben, vagyis 1304-ben íratott! És Hammer nem csak azon nem utközik meg, hogy hogyan írhatott meg valaki már 1304-ben olyan

*) Geschichte der Osmanischen Dichtkunst, Pesth 1836. I. köt. 89—104. l.

**) Az *Iszkendernáme* a *velencei* példányban, Hammer szerint, 7200 verspárból áll, vagyis 14.400 sort tartalmaz, tehát körülbelül 3000 sorral bővebb az első szerkezetnél.

dolgokat, melyek csak 1410 táján történtek, hanem azon sem akad fenn, hogy Ahmedinek — a ki az ő tudomása szerint is 1412-ben halt meg*) — ha csak 20—22 éves ifju volt is 1304-ben, a mikor állítólag írt, halálakor már legalább is 130 évesnek kellett volna lennie!

Az általam ismert többi példányok között is, több oknál fogva, minden tekintetben a *saját birtokomban levő kézirati példánynak* kell adnom az elsőseget és így ezt veszem ismertetésem alapjául. Ez a kézirat octav alakban 382 lapot tartalmaz 28—30 sorral egy-egy lapon, úgy hogy az egész éposz körülbelül 11,400 sorból áll s így már terjedelménél fogva is bőséges anyagot szolgáltat a XIV. századbeli oszmán-török nyelv ismeretéhez.

A szerzőnek kilétét s a munkának czimét magából a szövegből is tudjuk, a mennyiben az író a bevezetésben többször is említi, hogy ő, kinek neve *Ahmedi*, egy *Iszkendernáme* című könyvet ír most (9. és 10. l.). A szerző életéről édes-keveset tudunk. A török biographusok szülőhelye felől is bizonytalanságban hagynak bennünket, a mennyiben egyik tudósítás szerint Szivászból, Kis-Ázsia keleti részéről, másik szerint ellenben Kermián tartományából, tehát Kis-Ázsia nyugoti részéről származott. De akárhol született is, bizonyosra vehető, hogy abban az időtájban, mikor ezt a Nagy Sándorról szóló költeményét írta, csakugyan Kermián tartományában, még pedig ennek fővárosában, *Kutahiában* (Kütahja) tartózkodott. Ugyanis e munkája keletkezésére vonatkozólag a bevezető részben azt mondja ő maga, hogy ötlet Bajezid szultán kegyessége szolgáltatta meg, az készítette arra, hogy e szép gyöngyököt fűzérbe foglalja, annak nevére írta ezt a költeményt; s mivel Bajezid szultán egy második Iszkender, ez az ő ajándéka egészen méltó lesz hozzája.***) E vallomásnak az az értelme, hogy tehát Ahmedi az

*) Tasköprüzäde (az 1589-ben megh. biographus) «Sekâik-un-nâmanijet» cz. munkája szerint Ahmedi a hidere 815. évében, azaz 1412-ben halt meg.

**) Az eredetiben:

Ol Sulejmân-zâde ve šah-i-žibân:
Bajezid ibn Murâd ibn Uryân
Cün Sikendernâmeje urup kalem,
Müâkden kâfura çektim ben râkem,

Iszkendernámét Bajezid szultán buzdítására, vagy megbizásából írta és abban az időtájban ennek környezetében élt. Tudjuk pedig, hogy I. Bajezid, mielőtt trónra lépett, vagyis 1390 előtt, több éven át éppen Kermián tartományának kormányzója volt és Kutahia-ban tartotta udvarát; s így Ahmedi itt és ekkor lehetett vele érintkezésben.

Latifi szerint Ahmedi egyik legszebb tehetségű és legnagyobb képzettségű volt a kortársai között; több tudományagnak (mysticismus, természettudomány, orvostudomány, mértan stb.) művelésével kitént, azonban kiváló költőnek és ügyes verselőnek nem tekintették, úgy hogy Iszkendernáméja is — állítólag — kedveszönten fogadtatásban részesült az előkelők körében, a mi nagyon elszomorította szerzőnket. Mindamellet még a XV. század első tizedében is szerepelt és működött az irodalom több ágában s Szulejmán emirnek udvari költői és magasztalói közé tartozott néhány kortársával együtt. Az Iszkendernámén kívül másféle munkái, melyekről tudunk, a következők: 1. egy *diván*, vagy versgyűjtemény, Szulejmán emirnek ajánlva; 2. igen sok *kaszide*, azaz dicsőítő költemény és másféle versek; 3. egy romantikus költemény *«Dsemsid u Khorsid»* ezimmel;*) 4. persából fordított versek; 5. orvosi munkák. Mint már említém, 1412-ben halt meg. Mindössze ennyi, a mit az Iszkendernáme szerzőjének életéről és működéséről tudhatunk.

Most már áttérve magára a munkára, ezt jelenleg mint irodalmi terméket, vagy költői alkotást mutatom be, s majd más alkalommal fogom nyelvészeti szempontból vizsgálni és fejtegetni.

A nagyszabású költemény a mohammedán írónál szokásos *bevezetéssel* kezdődik, t. i. először istennek, azután a prófétának,

Her sözi anda mullağas idelüm,
Bes şah adına mağlas idelüm.
K'el melik Iskender-i-sani durur,
Oş bu töhfe anga erzani durur.
Lutfi dir aning manga söz söjleden,
Oş bu ziba durrları nazm ejleden (10—11. l.).

*) E munkáját *Szehi* (megh. 1548), a legelső török irodalomtörténet-író említi *«Heşt bihişt»* cz. munkájában.

Mohammednek, dicsőítésével, majd a szónak, vagyis az emberi beszédnek s végre az uralkodó fejedelemnek, t. i. I. Bajezid szultánnak magasztalásával. Csak ezek bevégezése után (a 12. lapon) fog az *események* elbeszélésébe, mely az egész költemény *tartalmát* tevő, háromféle alkotórésznek csak egyike, mint ismertetéséből majd ki fog tűnni.

Az eposzban foglalt *történet*, a maga mesés és regényes színezetével, a következő:

Irán fejedelme, *Dará* (= Dárius, Hystaspes fia), *Róm* országa ellen megy óriás sereggel s egy vérengző csatában megsemmisíti a rómi hadat, a királyt (kajszer) pedig, a ki foglyúl esett, felakasztatja. Így meghódol neki az egész Róm országa, melyet aztán eloszt a vezérei között, hogy onnan adót küldjenek neki. Miután *Júnán* tartományát a rómi *Filikusznak* (= macedoniai Fülöp) adta, visszatér országába, magával vivén ennek leányát. Otthon részegségnek adja magát s bizonyos idő múlva meghal és utóda *Daráb* nevű fia lesz (Dárius Codomannus). Filikusznak fia születik, a kinek *Iflaton* (Plato) és *Bokrat* (Hippocrates) *Iszkender* nevet adnak s a ki az udvari csillagász jövendölése szerint egykor Kelet és Nyugot ura és világbíró fejedelem fog lenni. A fiút hat éves koráig egy dajka neveli, hét éves korában pedig *Arisztó* (Aristoteles) kezdi tanítani mindenféle tudományra. Tíz éves korában már kész filozofus, úgy hogy maga Arisztó is csodálja a tanítványa tudományát. Iszkender ezután vadászni tanul és kitűnő íjjász válik belőle. 15 éves korában meghal az apja, Filikusz és ekkor utána ő lesz Róm országának fejedelme.

Uralkodását azzal kezdi, hogy maga köré gyűjti a bölcseket és tudósokat, hogy tanácsot kérjen tőlük: miként kell cselekednie, hogy uralma szilárd és állandó legyen, sőt hatalmát növelhesse? Előjönnek tehát *Arisztó*, *Bokrat*, *Iflaton* és *Sokrat*, de mielőtt a tanácsadásba fognának, hirtelen megjelenik *Khizr* próféta és beszél nekik a világ mivoltáról, a teremtőről, ennek egy voltáról stb. egészen mohammedán szellemben. A nevezett bölcsek álmélkodva helyeslik a szavait, mire aztán *Khizr* hirtelen eltűnik előlük. Maga *Iszkender* is elfogadja *Khizr* tanítását a *vallás* dolgában és a szerint hisz; a négy bölcset pedig felszólítja, hogy egy-egy könyvben írjanak neki tanácsokat a *világi dolgokra* vonatkozólag. A mint az említett bölcsek elkészültek a tanácsok megírásával, átadták *Isz-*

kéndernek, a ki mind a négy könyvet (= naszihät-náme) elolvassa s elfogadja a tanácsokat és soha sem cselekszik ellenök. A népek és fejedelmek, tapasztalván Iszkender bölcsességét, egymás után hódolnak meg neki, legelőször is Egyiptom és Syria szultánja.

Sándor ezután azzal a gondolattal foglalkozik, hogy meghódítja Iránt és Turánt s e czélból háborút indít Dárá ellen. Eme töprengése közben egy éjjel azt álmodja, hogy megnyílik az ég, egy angyal száll le a földre, a ki kardot hoz, azt átadja neki,* mondván: «Ez isten kardja, az isten adja neked, hogy sújtsd le vele azt, a ki ellenséged. Menj tehát, kezdj háborút a királyokkal, mert néked adatott egész Kelet és Nyugat!» Fölbredvén, reggel hívatja Arisztót, a ki azt mondja neki, hogy ez nem hazug álom, hanem igaz és teljesedni fog. Sándor tehát háborút izen Dárának, a ki egy kila szezám-magot küld neki,**) azt jelezvén vele, hogy serege, a melylyel Róm ellen fog jönni, annyi emberből áll, a hány szem fért egy kilába. Sándor azonban egy kakassal mind megeteti a magot és azt izeni vissza neki, hogy ne bizakodjék hadserege sokaságában; mert ő ilyen módon egy emberével is megsemmisíteti az egészet. Erre Dárá nagyon megharagszik és készülődik Sándor ellen. Seregében vannak Irán, Turán, Csin ü Mácsin, Rús, Khata, Hind és Szind, Magreb és Kasmir országok hadai, úgy hogy ekkora hadsereget még nem gyűjtött össze egy fejedelem sem. Mikor hírül hozták Sándornak, hogy Dárá ezzel az óriási sereggel

*) Ezt a nevezetes helyet idézem eredetiben is:

Bir giže dūšde gōrūrse, kim felek
Ačūluben jire iner bir melek,
Bir kīlīž getūrūben virūr anga,
Dir, ki: «Allah virđi bunt sanğa,
Kīlīž Allahıng durur, čalgıl bunı
Ol kišije, kim bile dūšmen seni.
Jūrū, ve sultanlar ilen ejle harb,
Kim sanğa virđilđi kāmū šark u garb» (47. l.).

Érdekes ez a találkozás Attila kardjának mondójával. Mint tudjuk, a hun király udvarában járt Priscus és utána Jordanes is följegyezték, hogy az isten Attila birtokába egy kardot juttatott, hogy azzal megalapítsa uralmát a világ fölött. Ezt Priscus éppen a hunnoknál jártában hallotta, tehát valóságos hun-mondának kellett lennie.

***) Az eredeti szövegben *dāne-i-künzūd*. A *künzūd* szó jelentése: sesamum, sésame, blé de l'Inde (zozámfű és kukoriceza).

megindult Róm felé, ő is készülődik; vezéreinek azt igéri, hogy ha győz, mindnyájuknak egy-egy országot fog adni, a hol ők szultánok lesznek; biztatja őket, hogy ha ők kisebb számmal vannak is, ne féljenek attól a nagy tömegtől, ő maga fog előljárni a csatában s ha halni kell, ő hal meg legelőször. Miután a vezérek e szavakra felbuzdultak és egyezsége léptek Sándorral, ez a rómi sereggel elébe siet Dárának. Syria határán, az Eufrates mellett, villámgyorsasággal rácsap Dárá seregére s azt olyan harc és vérontás közben, a minőt még nem látott a világ, teljesen tönkre teszi. Dárát két főembere, *Máhár* és *Máhijár*, meg akarják ölni, de csak megsebzik; azután Sándorhoz menekülnek és eldicsekednek neki tettükkel. Sándor pedig, miután Arisztó tanácsára felakasztatta őket, meglátogatja Dárát beteg ágyában, vigasztalja a sors változóságával és bocsánatot kér tőle. Dárá végrendeletében Sándornak hagyja egész országát, trónját, koronáját, kincseit és *Rúszenek* nevű leányát, azután meghal. Így az egész Irán és ennek hadserege Sándoré lön, a ki a csata után egy ideig pihenőt tart Dárá városaiban.

E fényes győzelme következtében meghódol neki Turán is, de nem *Zábulisztán*, a melynek fejedelme *Zeraszp* nevű. Azonban Sándor ezt is meg akarván hódítani, ő maga követ képében elmegy *Szisztán* városába *Zeraszphoz* és előadja neki Sándor izenetét. *Zeraszpnak* annyira megtetszik az ál-követ méltóságos megjelenése és ékes beszéde, hogy egy hétig mulat vele. *Zeraszp* leánya, *Gülsah*, a kinél szebbet képzelni sem lehetne, meglátván az ál-követet, halálosan belészeret és attól fogva éjjel-nappal utána siránkozik. Dajkája nem bírván vigasztalni, megígéri neki, hogy kieszközli a találkozásukat. Tehát egy kiváló festővel gyönyörű képben lefestette *Gülsahot* és az arcképet elküldte Sándornak, illetőleg az ál-követnek, a ki a kép láttára rögtön szerelemre gyúl a király leánya iránt és a dajka meg egy szolgáló közbenjárása mellett csakugyan találkozik *Gülsahval* a palota kertjében. Sándornak e találkozás óta nem volt nyugalma sem éjjel, sem nappal, mindig maga előtt látta a szép leányt és birni óhajtott. Miután eltávozott *Zeraszp* udvarából, hazulról elküldi *Arisztót* *Szisztánba* sokféle ajándékkal, hogy kérje meg számára a szép királyleányt. Ámde *Zeraszp* haragra lobban, megtagadja a kérelmet és *Arisztó* eredmény nélkül tér vissza. Erre Sándor 600,000 emberből álló sereggel *Zeraszp* ellen

indul, annak hadát megveri és megfutamítja, azután ostrom alá fogja Szisztán városát. Az ostrom tartama alatt Gülsah újra találkozni óhajt Sándorral, tehát megizeni neki egy éjjel, hogy várja a palota kertjében. De Sándor nem megy el a találkára, csak különféle értékes ajándékokat küld neki. Zeraszp eközben értesülven leánya szerelméről, valamint ama kísérletéről is, hogy ez minden áron Sándorhoz akar jutni, nem marad más választása, mint elmenni Sándorhoz, meghódolni neki s átadni országát és trónját.

Így Zäbulisztán is birtokába jutván, levélben felszólítja *Hind és Szind* országok királyát, *Kejdet*, hogy hódoljon meg neki és küldjön adót országaiból, mert különben háborút indít ellene. Kejd — a ki már előbb megálmodta, hogy Rumból egy fejedelem fog fölkelni, a ki egész Keletet és Nyugotot meghódítja és a kinek az összes királyok engedelmeskedni fognak — nem mer ellenszegülni, hanem követével megizeni neki, hogy átadja országát és kincseit s egyszersmind nőül adja hozzá leányát, *Sehrbänüt*. Sándor elfogadja ezt az ajánlatot, annál inkább, mert már hallott volt *Sehrbänuról* és láttatlanul is belészeretett. Tehát *Hind* országába megy seregével és nőül veszi a király leányát. Sándor itt is szívesen meghallgatja a hindu bölcsek és tudósok tanításait. Egy böles előadja neki a mindenség keletkezését, az élet megjelenését a földön, az ember teremtését és elszaporodását. Utána egy híres orvos megmagyarázza neki az emberi testnek minden egyes részét, azoknak rendeltetését külön-külön, továbbá a testi és lelki tulajdonságokat és erőket, az egészség és betegség mivoltát s végül egészségügyi szabályokat mond el neki.

Miután Sándor a telet részint pihenéssel, részint vadászattal eltöltötte, tavasszal *Hindosztán* fejedelme, *For* (= Porus) ellen indul hadával. Annak elefántjait megfutamítja, a seregét tönkre teszi s végre magát *For* királyt is megöli a csatában és így most már hatalmába kerül az egész *Hind és Szind* birodalom.

Alig végez *For* királylyal, egy követ jön hozzája *Csinből* (*China*) s arra kéri, hogy szabadítsa meg országukat egy óriás sárkánytól, a mely immár minden embert és állatot elpusztít. Sándor enged a meghívásnak, *Csinbe* megy és csakugyan megöli a rettenetes sárkányt. Ekkor kedve jön, hogy vizen és szárazon bejárja és így megismerje ezt a távoli világrészt. Hajókra ül tehát kíséretével és a tengerre eveznek. Bejárják *Zends* szigetét, a hol egyebek

között *szárnyas embereket* látnak, a kik repülnek, de beszédüket nem lehet megérteni; továbbá *Rámint*, melynek lakói mezítelenül járnak s a hol a földön *arany* nő fő helyett; azután *Vakvak* szigetét, a hol egy királynő uralkodik és a hol olyan *fák* vannak, melyeknek gyümölcseiből *vak-vak* hang hallatszik; majd *Biánt*, melynek lakói kiváló szépségűek, s végre *Atvarin* szigetét, melyen rossz szellemek laknak *kutyák* alakjában s a hol egy böles öreg elmondja Sándornak, hogy miféle csoda-állatok élnek a tengerben. Innen a *hindi tengerre* mennek, azután *Dsába* szigetére, melyen Sándor egy *Szerendib* nevű várost alapít. *Tinin* sziget érintése után egy másik szigetre megy seregével, a hol egy igen nagy és magas *palota* volt *kristályból*, a melyből *kutyafejű emberek* rohantak ki és megtámadták Sándor seregét, de megveretvén, visszafutottak a kristály-palotába. Sándor nem bírván hatalmába ejteni ezt a kristály-palotát, ismét *Csin* országa felé vezette seregét.

Ebben az időben *Tamgacs khán* volt *Türk, Kasmír, Vakhan, Tibet, Mekrán, Almalig, Csin*, szóval egész Kelet királya, a ki *Khoten* városában lakott óriási hadával. *Tamgacs khán* nem mervén ellenszegülni, meghódol Sándornak, a ki igen jóságosan bánik az ország népével. Innen Sándor kelet felé indul, hogy láthassa, arra milyen csodái vannak a természetnek. Először *Kasmírba* érkezik, onnan pedig *Tiwk-übe* megy, a hol számtalan tartomány és város van, melynek egy része *Tamgacs khánnak* fizet adót, más része pedig független. Itt egy *Tárkhán* nevű khán a fejedelem, kinek számtalan serege van; mind nyilas és páncélos lovas. Sándor egy véres esatában legyőzi s a *türköket* — kiknek most *tatár* a nevük — szétszórja, miközben maga *Tárkhán* is foglyul esik. Ekkor Sándor behatol az ország belsejébe és elfoglalja összes tartományaival és városaival együtt s *Tamgacsot* teszi királylyá. Sándornak hite a *Daud* (Dávid) vallása lévén, ő ennek az országnak lakóit — a kik bálványimádók voltak — erre a vallásra téríti. Azután bejárja az egész országot és eközben sokféle csodadolgót lát; pl. olyan szörny *embereket*, a kiknek csak *egy kezük és egy lábuk* van, továbbá a hegyekben *egyszarvú nyúlakat*.

Türk-ili-ből a *Toguzgur* nevű, határtalan nagy országba megy Sándor, a hol számtalan főből álló, olyan népfajt talál, a mely külsőleg emberhez hasonló ugyan, de vadállat természetű. Azután lát egy másik népet, melynek olyan feje van, mint a farkasnak;

majd a pusztaságon és hegyek között egy harmadik népet, melynek az elefántéhoz hasonló *ormánya*, a vállain pedig *szárnyai* vannak s majd úgy járnak, mint az emberek, majd pedig repülnek s beszédük a madarak hangjához hasonló. Továbbá egy másik helységben *emberfejű kígyókat* talál, másból pedig olyan, *kutyafejű embereket*, kiknek *szárnyaik* vannak. Még tovább haladva, két magas hegynél talált egy mezitelen élő, nyomorult és éhező népet, melyet e hegyeken túl lakó *Jádsúds és Mádsúds* népe (Góg és Mágog) régóta pusztit és sanyargat szüntelen berohanásaival. Sándor ezt a nyomorult népet — a saját kérélmére — úgy szabadította meg ellenségeitől, hogy a két hegy között, melyen át szoktak törni, erősen épített *fallal* elzáratta s azok azóta nem jöhettek át (Ez a híres *szedd-i-Iszkender*).

Miután Sándor az egész Keletet hatalmába ejtette, az a vágya támadt, hogy Nyugotnak természeti csodáit is láthassa. Elindul tehát *Turán* felé, de *Derbend*-nél útját állják a *rúszok* és *khazarok*. Sándor eleinte nem bír áttörni rajtuk, igen sok embere elesik a harcban, de végre az isten angyalokat küld segítségére és így megfutamtítja ellenségeit. Ekkor behatol *Rúsz* országába, egyik végétől a másikig elpusztítja, fölégeti s az ifjakat és nőket fogságba hurezolja.

Ezalatt a *dívek* (ördögök) feje föllázadt, hogy elpusztítsa a világot és embereket. Szövetkezett vele *Iblisz*, a ki 72,000 dívet állított ki; továbbá összegyűlt 100,000 *gul* és 200,000 *erzeng* azzal a czéllal, hogy Iszkender birodalmát megsemmisítsék. Sándor ennek híret vevén, Khoraszánon át *Mazendrán*ba siet, 30,000 elefántot hozván magával. Megütközik a dívekkel s a csata hevében a dívek vezére hirtelen a nyakába ugrik és annyira szorítja, hogy már hangja és lélekzete is elállott és nem bírt mozdulni. De egyszerre angyal száll le az égből, megöli a gonosz dívet és megszabadítja tőle Sándort. Vezérük halála után a dívek részint megfutnak, részint leöletnek.

E győzelme után *Miszrba* (Egyiptom) megy Sándor s ott egy várost (t. i. Alexandriát) alapít és rendezi az országot. Itt időzése alatt követével adófizetésre szólítja fel *Kajdafa* magrebi királynőt, de ez erélyesen visszautasítja a követelést. Sándor e miatt haragra lobban és óriás sereggel megindul *Andalisz* ország felé s útközben elfoglal egy nagy várat. E vár királyának veje *Kajdafa* fia, *Kan-*

darus, volt, a ki feleségével együtt fogságba esett. Sándor megkegyelmez neki, sőt azt a cselt találja ki, hogy mint Iszkender követe, ő maga viszi el anyjához Andaliszba, hogy ilyen módon személyesen ismerje meg az oda vezető utakat. Azonban *Kajdafa* királynő, a birtokában volt képről, fölismerte az ál-követben Sándort; de miután megfogadtatta vele, hogy az ő országát soha sem fogja megtámadni, bántatlanul elbocsátja. Azonban Sándor úgy fogott ki az esküjén, hogy a rúmi tenger vizét óriási munkával és esatorna-ásatással rábocsátotta *Magrebzeminre* és így előntötte vízzel.

Miután Sándor a földnek ember lakta részét, mind a hét égaljat már hatalma alá hajtotta, embereket küld ki a tengerekre, hogy keressenek olyan földet, a mely még nem az övé, hogy azt is meghódíthassa. De a kiküldött hajósok nem találnak olyan földet.

Mikor immár Sándornak nem volt kivel háborúskodnia, egy napon felszólítja *Arisztót*, hogy — mivel ő ismeri *Dániel*, *Idrisz* és *Dsamasz* könyveit*) — beszélje el neki az ő előtte történt dolgokat, számlálja el az előbbi fejedelmeket, valamint azzal is ismeresse meg, hogy ő utána kikre fog szállani birodalma, nevezze meg egyenként, kik lesznek utána fejedelmek. *Arisztó* tehát elkezdve *Kajumerszen*, egymásután felsorolja és rövidesen megismerteti a *négy régi persa, illetőleg iráni dinasztia*ból való uralkodókat (*Pisdádiak*, *Kejánidák*, *Askánidák* és *Szászánidák*) s az utolsó dinasztia korában *Mohammed* próféta föllépését; továbbá az iszlám elterjedésével a különböző házakból származott *khalifákat* egészen addig, míg a mongolok *Bagdad* elfoglalásával megdöntik a khalifák uralmát.

Ezután Sándor nagy kísérettel zarándokútra indul a *kabá-*

*) Erről a *Dsamasz*, illetőleg *Dsamasz*-ról azt tartják a keleti népek és írók, hogy a *Kejánidák* dinasztijából való *Gustasz*-nak testvére s egyzersmind az ő kornak legnagyobb bölese és csillagásza volt. Bölesesége és csillagászati tudománya segítségével megírta egy könyvben, hogy az ő korától fogva a világ végéig, 5450 esztendő alatt, mi csoda dolgok fognak történni, mely próféták lépnek föl, kik lesznek a fejedelmek és különösen megjövendölte *Jézus* és *Mohammed* próféták föllépését és az iszlám elterjedését. Egyebek között a *szeldsuhok* megjelenését és *Elő-Ázsia* fölött való uralmát is pontosan megjósolta. (L. *Katib Mohammed*: »Dsámi-et-teváríkh« cz. munkája 163. l. Bécsi es. és kir. udv. kvtár, Hist. Osm. 2. szám.)

hoz és más szent helyekre. Miután Mekkában elvégezte a szokásos cerimoniákat és bőkezű adományával gazdaggá tett minden derivist, *Jeruzsálembé* zarándokol, meglátogatja Khalil próféta sirját és az Aksza mecsetet. A szent helyekről Egyiptomba megy és a székhelyén udvarába gyűjti az egész világról a bölcseket, tudósokat és művészeket, a kik aztán az ő pártfogása mellett hozzáfognak a tudományok műveléséhez és sok könyvet irnak az ő nevére.

Mikor így Sándor hatalmának és nagyságának tetőpontján érezte magát, egyszerre aggodalom szállja meg a *jövő* iránt; mert hiszen tudta, hogy mihelyt a nap elérte a zenitbet, azonnal kezd lefelé szállni; hogy a hold, a mint egészen teljessé lön, rögtön fogyni kezd; s hogy a mint a rózsa elérte teljes fejlettségét, kezdenek hullani a szirmai. Az egyik tudósa észre vevén beteges félelmet, azt ajánlja neki, hogy keresse föl Keleten, az örök sötétség országában, az *élet vizének forrását*, a melyből ha iszik valaki, nem hal meg, hanem örökké él e világon. Sándor tehát — otthon hagyván fiát, *Iszkenderúsz*t, mint helytartóját, Arisztóval — örömezt indul el az élet vizének fölkeresésére nagy sereggel, útitársul vevén *Khizr* prófétát.

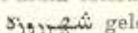
Útközben a *berahmenek* (= brahmán) országába érkezik, a kik egy hegységben barlangokban laknak mint remetéik, ruhájok fa-háncs és csak növényi eledellel élnek. Ezekről tovább menve egy pusztaságon *vadkanok*, egy erdőségben pedig *tigrisek* támadják meg, de ő diadalmaskodik rajtuk. Majd a *boszorkányok* országába jut, a kik előtte az utat tüztengerré változtatják, úgy hogy hegy és síkság lángban állanak; de *Khizr* próféta imádsága esőt hoz, mely eloltja a tüzet és így tovább mehetnek. Most olyan városba érkeznek, a hol csupán nők laknak s férfiaknak hirök sincs. Nő a királyok, nők a katonák, szolgálók stb. Ezen a tájon Sándor egyszer egy örökké zöldelő nagy *fa* alatt halt meg, a mely *fa* éjjel után ezeket mondotta siró hangon: «Szegény fejedelem! mi haszna, hogy nagy a gazdaságod és hatalmad, ha életed immár rövid; mert ez a végéhez közeledik. Sok kincset gyűjtöttél és nem élvezted; kiműlsz a világból és minden másokra marad!» Sándor hallván e szöveget, reggel szomorúan és könyezve indult el onnan s éjjel-nappal menve végre megérkezett *Iránba*, a nélkül, hogy megtalálta volna az élet vizét.

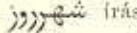

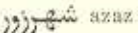
A mint haza érkezett, hirtelen erős *orr-vérfolyás* jön reá, elannyira, hogy nem bír megülni a lován, hanem eszméletlenül leesik róla. Emberei úgy gyanánt vértet tesznek alája, föléje pedig aranyozott pajzsot.*) Érezvén, hogy vége közeledett, levelet ír anyjának, *Rukia* khatunnak, melyben elbúcsúzik tőle s szívére köti fiának, *Iszkenderúsz*nak, helyes és okos nevelését. Ezután székhelyére, onnan pedig *Sehrzor* városába megy,**) a hol betegsége már annyira gyógyíthatatlanná vált, hogy *Iflatun* (Plátó) sem tud segíteni rajta és meghal. A halott mellett hosszasan siránkozik anyja, *Rukia*: azután elsiratja sorban egymásután a jelen levő 15 böles, Arisztó, Bokrát, Iflaton, Szokrát, Rufusz, Bion stb. egy-egy böles mondással. Ezután elvívén innen, a végrendeletében kijelölt helyen temetik el. Sándor a fiát, *Iszkenderúsz*t, öbajtotta volna utódául a trónon, de ez — látván a legnagyobb hatalom hiábavalóságát és mulandóságát is atyja halálából — elvonult a világtól és remete-életet élt. Ennélfogva Sándor főemberei felosztották magok között a birodalmát külön fejedelemségekre és folytonosan ellenségeskedtek egymással, úgy hogy utána nagy zürzavar támadt a világon.

*) Ezt a nevezetes helyet is idézem eredetiben; mert itt ismét találkozást látunk *Attila* történetével, a mennyiben — mint tudjuk — a hun király halálát szintén nagymértékű *orrvérzés* okozta.

Gíze gündüz sürdi bir müddet temäm,
Ta ki Irüna irdi šah-i-niknäm.
Öün irišdi kavmına šah-i-žihän,
Bir ruaf oldi ariz nägehän.
Söjle kim olmadı ata püjdär,
Bl-žäber dušti atından šehrijär.
Bir žebe altına döšek ittiler,
Üstüne altunlu kalğan duttilar (370. l.).

***) Az eredetiben ez áll:

Där-i-mülk Mısra ejledi revän,
Bu aradan geldi šah (372—3. l.).

A írásból bajos megállapítani, hogy a szerző itt egy *Röh*, vagy *Röh* nevű várost (šehr) akar-e érteni, vagy pedig a kézirat másolója hibázta el a pontozást, úgy hogy helyesen azaz *Sehrzor* olvasandó. *Sehrzor* ugyanis egy város neve Kurdisztánban, illetőleg a bagdádi vilájetben, a hol egyik szandsáknak a székhelye.

Ha az Iszkendernáménak ezt a *meséjét* összehasonlítjuk a persa Nizámi (élt 1141—1202) Iszkendernáméjának meséjével és Nagy Sándornak azzal a történetével, a mely *Firdüsi Sahnáméjában* 1960 sort foglal el: azt fogjuk tapasztalni, hogy a *mesé anyagának* körülbelül $\frac{2}{3}$ része megtalálható már a nevezett két persa költő művében is, csak hogy nem ilyen elrendezéssel, nem ugyanazon sorrendben, mint Ahmedinél, sőt sokszor az egyes részek is nem ilyen természetű felhasználással, hanem néha éppen ellentétes módon és másféle jelentőséggel. A tartalomnak már ebből az egyik alkotórészből, t. i. a történetből, vagy meséből is egészen világosan kitűnik, hogy Ahmedinek Iszkendernáméját nem csak az imént említett egyik, vagy másik persa költemény fordításának, hanem még átdolgozásának sem lehet tartani — a mint Hammer akarja — miről még inkább megbizonyosodhatunk, ha a tartalomnak másik két alkotórészeivel is megismerkedünk.

Ahmedí bizonyára jól ismerte mind Firdüsi Sahnáméját, mind Nizámi Iszkendernáméját és a mit ezekben készen talált s a mi az ő céljának megfelelt, örömet átvette belőlük; de — úgy látszik — ezeken kívül felhasznált más írott forrásokat is és összegyűjtött mindent, a mi szájhagyományban élt Nagy Sándorral a keleti népeknél s a mit ő még hallhatott a maga korában. Mert az ellen a föltevés ellen, mintha az elbeszélte eseményeknek csak egyetlen részét is ő maga találta volna ki, éppen szerzőnk látszik legjobban tiltakozni, a mennyiben sokszor emlegeti, hogy a miket elbeszél, másoktól vette. Így mindjárt a költemény elején, a mint bele akar fogni az imént ismertetett történetbe, előzőleg így szól: «Figyelj! egy történetet beszélek el neked, *A tudósok után* egy szép regét mondok» (12. l.). Egy más esemény elbeszélése előtt így nyilatkozik: «Az, a ki a dolgot ránk hagyta, Történetében így beszélte el» (221. l.). Ismét más alkalommal ezt olvassuk nála: «Azok, kik ezt a történetet megírták, Ilyen módon beszélnek el nekünk» (232. l.). S végre a történet befejezése után ezt mondja: «Mindazt, a mi igazat fentartottak és ránk hagytak róla (t. i. Nagy Sándorról), Ime, azt mondtam el neked egész világosan» (381. l.).

De nem is állhatott volna a szerzőnek érdekében, sőt egyenesen ellenkezett volna a céljával, hogy olyan dolgokat írjon, melyek nem éltek a köztudatban, hanem csak az ő phantasiájának

szüleményei: mert hiszen ő minden egyes tetteből és eseményből tanulságokat szándékozott levonni. Már pedig ha olyan tetteket és eseményeket mond el, melyekről eladdig senki sem tudott semmit, tehát mindenki koholt dolognak tartja: akkor a belőlük levont tanulságokat sem veszi komolyan az olvasó közönség és nem hisz neki. — s így a szerző nem ér célját. Bátran állíthatjuk tehát, hogy az Iszkendernáme főntebb ismertetett meséjének egyik része historicum, de a másik része sem a szerző fejéből került ki először, hanem már készen találta az anyagot írott forrásban és a szájhagyományban s az ő munkája aztán csak az elrendezés és a felhasználás módja volt.

Mint a főntebb mondottakból világosan látható, az Iszkendernáme nem csupán Nagy Sándor életét és történetét adja elő születésétől a haláláig, hanem egyszersmind felöleli egész *Elő-Ázsiának történetét* is főbb vonásokban a legrégibb kortól (a keletieknél ismert legelső fejedelemtől, Kajumersztől) kezdve a XIII. század közepéig, a khalifák uralmának bukásáig. Ámde az Iszkendernáme nem csak éposz, még pedig romantikus éposz (s mint ilyen, első a nyugoti török irodalomban), hanem egyszersmind nagyszabású *tanköltemény* is, még pedig a szerző tendenciája szerint első sorban voltaképpen tanköltemény, úgy hogy Nagy Sándor élete és története tulajdonképpen csak azért van elmondva benne, hogy ez *alapúl* szolgálhasson a belőle levonható és tényleg levont különféle tanulságoknak. A tanulságokat pedig a szerző nem az egész történet elmondása *után* adja elő egy külön, összefüggő részben, hanem a didaktikai elem bele van szöve a történet elbeszélésébe, úgy hogy az előadás sorrendjén a tettek, vagy események és a hozzájuk fűződő tanulságok folytonosan váltakoznak egymással. A mint t. i. a szerző elmondott egy-egy történetet, vagy eseményt, nyomban levonja belőle a *morális elvet* és *életfilozófiai tanulságot* s rögtön alkalmazza az életre, az emberek cselekedeteire; vagy pedig az elbeszélte történetet és eseményt úgy tünteti fel előttünk mint *példázatot*, hogy t. i. ez, vagy az az említett dolog, vagy történet ezt és ezt példázza az emberi életben. De lássunk néhány ilyen tanulságot közelebbről!

Miután elbeszélte a szerző, hogy Dárius Görögország meghódítása után, hatalmában és szerencsésében elbizakodva, ivásnak adta magát s ennek következtében nemsokára meghalt; ebből az

eseményből ezt az okulást vonja le s ezt a tanácsot adja az olvasónak: «Ilyen a szokása a változandó sorsnak; senki irányában sem mutat állandóságot. A világon nincsen semmi állandóság, csak álombeli képzelődés ez az élet. Ha ma az ég is a trónusod, holnap talán szolgálja leszesz valakinek. Tehát ne kössed magadat szívvel-lélekkel ehhez a helyhez, ne bizzál ebben a földi világban». Továbbá miután elmondotta, hogy Aristoteles Sándort mindenféle tudományra megtanította s az ennek segítségével milyen kiváló nagy emberré lőn, így folytatja: «Ha csodálkozol e történet titkán, figyelj reám és meg fogod érteni. Aristoteles: az értelem, Sándor: a lélek. Ha értelem a lelket idomítja s természetet tudományal kiműveli: minden dolog, a mit cselekszel, dicsérnivaló lesz. Tehát tedd alkalmassá lelketed értelem tanácsainak befogadására s lelketed ne ejtsd a szenvedély bilincsébe». Annak elbeszélése után, hogy miként győzte le Sándor Dárius királyt, így szól: «Ha most figyelsz mondandó szavaimra, megfejttem neked az e történetben rejlő talányt. Dárius: a vágy, Sándor pedig a lélek. Az a győzelem, hogy lelked erejével igázd le a vágyat. Ha, Sándor levén, legyőzöd Dáriust, a vágyat: király vagy, a tied Kelet és Nyugat». Más helyen előadván, hogy Nagy Sándor milyen virágzóvá tette birodalmát, gazdagokká népeit s pártolta a tudósokat és művészeket, így folytatja: «Mikor ő kimúlt a világból, természetesen fenmaradt jőneve, melyet a népek hálával emlegetnek. Nem halt meg az, a ki élő nevet hagyott maga után; nem ment el e világból, a kinek neve itt megmaradt. Ha azt akarod, te tiszta szívű! hogy ne halj meg, arra törekedjél, hogy jó hírnév maradjon utánad!» Az egész munkát pedig ilyen elmélkedéssel végezi be: «A mint e történetet előadtam, figyelj, most a benne rejlő titkokat mondom meg. Az *élet víze*, melyről szóltam: a tudomány; a ki ezt megtalálta, azt nem éri a halál. A tudományos ember örökké élő lesz, míg a tudatlannak nem lehet reménye az élethez. Ha kérde, hogy mit példáz a *vadkan*: az bizonynyal a világ után való vágy és kívánság. Ha ezt meg nem győzöd meglegegedéssel: nem enged ezéledhoz jutni. Hát az az öldöklő *tigris* miesoda? A harag, mely mindenféle túlkapásnak oka. Olyan, mint a tűz: a mit ér, megsemmisíti; de ha semmit sem talál, önmagát emészti meg. Mi az *asszony*? A világnak disze és pompája; de az a természete, hogy megcsalja az embert. Kül-szinét látván, el ne szédítsen, kaczerkodása bolonddá ne tegyen!»

Végül még azokat a tanulságokat, illetőleg tanácsokat akarom említeni, melyeket szerzőnk Platóval és Sokratesszel mondat Nagy Sándornak, egyebek között, a nőkre vonatkozólag. Plato ugyanis így szól: «Asszonynyal soha se tanácskozzál, annak semmiféle titkotat el ne mondd. Ha pedig tanácskozol, hallgasd meg ugyan szavait, de szavaival ellenkezőleg cselekedjél. A hol a férfi mellett az asszony az úr és fő: azt a férfit az asszony kétségtelenül a sirba viszi. A ki az asszony szavára hallgat, az nem férfi; a kit az asszony leigázott, nem lehet parancsoló. Asszony tette tönkre Ádám boldogságát, asszony veszté el Böles Salamon trónját, asszony vitte a börtönbe Józsefet, asszony miatt kelle siránkoznia Dávid királynak» (33. l.). Sokrates pedig — a kinek felesége Xantippe volt — így nyilatkozik Nagy Sándor előtt: «Ha azt akarod, hogy trónusod szilárdan álljon, soha se higj az asszonyok szavának. Mert azok esztelenek és gonosz természetűek, a ki a szavukra hallgat, lealacsonyítottatik. Mikor Kávusz az asszony szavára hallgatott, az égő tűzbe küldte fiát, Szijávust» (41. l.).

Szerzőnk munkájának ezt a didaktikai elemét nagyon komolyan fogja fel s észre lehet venni, hogy nem okosságának és képzettségének fitogtatása céljából enged neki oly nagy tért az éposz keretében; hanem azt szeretné, ha az emberek egy olyan kiváló történelmi alaknak, minő Nagy Sándor volt, az életéből és tetteiből levonható tanulságokon tényleg okulnának és az azok ismerete alapján felállított elveket valósággal követnék. Ez az óhajtása érezhető ki azokból a figyelmeztetésekből, melyeket több helyen intéz az olvasóhoz, ilyen formán: «Meg kell hallgatni Ahmedí szavát s bármit mond, jó lesz a szerint cselekedni; mert minden szava böles tanács. A ki az ő szavait szívesen hallgatja, megérti belőlük: mi hasznos, mi káros». Más helyen pedig: «Ahmedinek szavai: bölcsesség és tanács; azé a szerencse, ki azokat hasznára fordítja. A ki nem hallgatja meg barátja tanácsait, azt ellensége részéről bizonyosan vereség fogja érni». stb.

A történet és a didaktikai elem mellett a tartalom alkotórészeinek harmadikát az a költői sajáttság teszi, hogy a mint a szerző bevégezte valamely történet elbeszélését és másik dolog előadásába akar fogni, mindannyiszor felszólítja önmagát a folytatásra, buzdítja, hogy most még szebb történetet mondjon el, az

olvasó figyelmét pedig felkölti és felhívja a következő dologra. Mivel ez a szokása — mint említém — minden egyes esetben ismétlődik és a felszólítás rendszeresen több verspárra terjed; ennél fogva az ilyen részek együtt véve elég jelentékeny helyet foglalnak el az eposz terjedelmében. A görög és római világ Múzsája természetesen ismeretlen lévén a keleti költők előtt, annak szerepét az Iszkendernáé szerzőjénél is a fülemüle, anka-madár, papagáj, vagy más madár tölti be.

Miután elbeszélte a költő, hogy I. Dárius meghódította Görögországot és át akar térni Nagy Sándor születésére, előbb ezeket mondja: «Szólalj meg, anka-madárhoz hasonló fülemüle! mert te értesz minden dologhoz. Beszélj, mert a tőled jövő szó jól esik: minden, a mit mondasz, kellemes. A mikor illő hozzád, hogy beszélj, kár volna, ha néma s szótlán maradnál. Beszélj, te paradicsomi madár, csak beszélj, mondj el nekünk egy szép történetet!» Továbbá mikor II. Dárius vereségének és Irán meghódolásának elbeszélése után Sándor és Gülsah szerelmének rajzolásába akar kezdeni, ezt olvassuk nála: «Szólalj meg, szerelemittas madár, szólalj! Minden szerelmezt ejts ámulatba. Kellemes az idő tavaszszal, mondj hát szép éneket ilyen alkalommal. Oly édesen mondjad a szerelem dolgát, hogy elfelejtsék az ember Khoszrev szavát». A mint aztán elvégezte Sándor és Gülsah szerelmének történetét s abba akar fogni, hogy Sándor Hind királya, Kejd, ellen indul, így kezdi előadása változását: «Hagyd abba a szót, dálnok! vedd kezvedbe hangszeredet s hangold föl egy más dallamra. Adj elő nekünk egy történetet, mely telve böles tanácsossal, hogy annak kineseit hasznunkra fordítsuk». Végre mikor Sándornak Porus ellen indított háborúját szándékozik elbeszélni, előzőleg így zeng: «Szólalj meg, édes hangú papagáj! Mert óhajtja a lélek, hogy hallja szavadat. Most beszélj, mikor nyelved még mozog; mert lesz idő, mikor nyelved nem forog. Hiszen van-e fülemüle, melyet nem szúr meg az idő tövise? Van-e papagáj, melynek nem adna mérget az idő?»

Ismervén immár a költeménynek egész tartalmát, még a *külalakjáról* kívánok szólni röviden.

A mi az Iszkendernáé versformáját illeti, az egész eposz 11 szótágos, párosan rímelő sorokban van írva, olyan formán, hogy *egy-egy sor három ütemből áll, 4—4—3 szótaggal*, vagyis a versfor-

mája azonos a magyar népdaloknak egyik legkedveltebb s talán leggyakrabban előforduló formájával.*) Például:

Jeddi başu | azdeha dir | bu žihan,
(Hétfejű sárkány ez a világ. 12. l.)

Dingle, sanga | bir hikajet | idejim.
(Figyelj, egy történetet fogok elmondani neked. 12. l.)

Kiäje ming | dost olursa, | olur az,
Çox durur bir | düşmen olsa | kine-saz.
(Ha az embernek ezer barátja van: kevés,
Ha egy álnok ellensége van is: az is sok. 42. l.)

Ol kişi, kim | der: olajım | çalka baş.
(Az az ember, ki azt mondja, hogy a népnek feje lesz. 59. l.)

Ol kişije, | kim dilaver | olmaja,
(Annak az embernek, a ki nem vitéz. 59. l.)

Tağ u taytı, | mülk ü baytı | terk idüp.
(Koronát és trónt, országot és szerezését elhagyván. 82. l.)

För-i-hinde | ün iriştı | bu çaber,
Kim gelür oş | leşker ile | şir-i-ner.
(Mikor a hindu Férhoz érkezett az a hír,
Hogy jön ama sereggel a him oroszán. 157. l.), stb. stb.

Meg kell azonban jegyeznem, hogy ezt a kellemesen hangzó szabályosságot nem találjuk meg az egész költeményben; mert a szerző igen gyakran elhibázza a jó rithmust és a szó sokszor nem végződik ott, a hol sormetszetnek kellene lenni. Sőt néha az is

*) Mint pl. ezekben:

Mély a Rima, | zavaros, ha | megárad,
Zavaros a | Tisza vize, | nem tiszta.
Zsindelyezik | a kaszárnya | tetejét,
De szeretnék | rámás csizmát | viselni.

És az ilyenek példájára költőinknél is:

A virágnak | megtiltani | nem lehet,
Télen-nyáron | pusztán az én | lakásom,
Leesett a | Rigó lovam | patkója, stb.

megtörténik, hogy egyik, vagy másik sor csupán 10 szótagból áll, vagy pedig 12 szótagra felszaporodik, úgy hogy ez okok miatt nagyon sűrűn találkozunk döcögős verselessel. Említettem már fentebb, hogy a kortársak sem tartották Ahmedit kiváló költőnek s még kevésbé ügyes verselőnek, — és némileg igazuk volt. De másfelől tagadhatatlan, hogy szerzőnknek volt érzéke a rithmus iránt; s ha az arab és persa időmértékes verseles divatja korában és mintegy ebben nevékedve egészen kudarcot vallott volna is a török *hangsúlyos verseles* alkalmazásával, róla is azt mondhatnánk, hogy *«úttörőnek* bukni is érdem». De ő nem bukott meg vele, sőt ilyen kezdettel, a minőt produkált, nagyon meg lehetünk elégedve. Mindenesetre magasan fölötte áll a verseles dolgában a mi Tinó-díknak és társainak.

A rímeiről már hasonlíthatatlanul több jót mondhatunk, mint versei rithmusáról; sőt a rimelésben igen sokszor rendkívüli ügyességet és elmésséget találunk nála. Vannak pl. ilyenféle rimei: *az-durur* (megtéveszt) — *az durur* (kevés van): *sözin isit* (a szavát hallgasd meg) — *çilafindâ is it* (ellenére eselekedjél); *isidir* (hallja) — *isi dir* (dolga van). stb.

A vers kedvéért igen gyakran találunk nála *elisiot*. Különösen gyakori a *ki* (hogy) kötőszó *i* hangjának elnyelése, ha utána bármely vocalison kezdődő szó következik; továbbá a *ne* (mi?), *dazi* (is) és *anda* (ott) szók végső önhangzójának s az *icün* (értt), *eger*, *egerce* (ha, habár) és *idi* (volt) kezdő vocalisának elhagyása előző vocalis után. Pl. *K' anga mihr* | *u mäh oliser* | *täg u gäh* (*ki anga* helyett); *K' ide Dārâ ile bir ženk-i-girân* (*ki ide* htt.); *Gerce kajser* | *bilür idi*, | *k' ol sipäh* (*egerce* és *ki ol* htt.); *Anga daz' ola sah* (*dazi ola* htt.); *Bārik di, tārik di* (*bārik idi* és *tārik idi* htt.); *N' olur* (*ne olur* htt.); *And' idi* (*anda idi* htt.); *K' aningcün* (*ki aning icün* htt.) stb. Az ilyen, elhagyott önhangzók természetesen ninesenek kiírva az eredeti szövegben, hanem csak annyi hang iratik ki, a mennyi tényleg kiejtetik. Pl. a *k' anga* így van írva: *كانكا*, a *k' ide* így: *كايده*, a *k' ol*: *كاول*, a *n' olur*: *نولور* és a *k' aningcün* *كاننجون* stb. Egyébiránt az eféle elisioknak egy része a közönséges beszédben is megtalálható, úgy hogy Ahmedinél sem tartható mindnyája csupán poética licentia-nak.

A szerző, miután bevégezte az események előadását s eposza íratásának idejét is tudtukra adta, azzal fejezi be művét, hogy

nehány sorban elégulten, sőt magasztalólag nyilatkozik nagy alkotásáról; dicséri a nyelvét, kifejezéseit, költői hasonlatait, a mesteri szerkezetet, a bölcs tanácsokat és e részleteken kívül az egész munkájára vonatkozólag ezt mondja:

Ezelőtt is már többen megszólaltak,
Sokféle történetet megírtak,
Vizsgáld meg mindnyáját elejétől végig:
Van-e egy is, a melyik hasonló ehhez?

Befejezésül még azokat a nyelvemlékeket akarom megemlíteni rövidesen, melyeket *Egyiptomban* írtak, a XIII. század közepe óta ott használatban volt török nyelven. Ugyanis az Elő-Ázsiát és déli Oroszországot hatalmukba ejtő mongolok igen nagy számú török foglyot, még pedig legnagyobb számmal a Dest-i-Kipcsákról (déli Oroszország) való törököket, adtak el az egyiptomi szultánoknak, a kik e rabszolgákat részint a hadseregükbe osztották be, részint testőrséget alakítottak belőlük. E török származású katonaság aztán rövid idő alatt igen nagy befolyást szerzett magának az állam ügyei intézésében, úgy hogy a XIII. század közepén, az Ejjubida-dinastia megbuktatásával, a kezébe kerítette a hatalmat s ezentúl közülök kerültek ki Egyiptom és részben Syria szultánjai. Így az ú. n. *mameluk* szultánok trónra jutásával a török nyelv lőn Egyiptomban az uralkodó körök és a közigazgatás hivatalos nyelve. Ennélfogva nem lehet csodálnunk, hogy ebből a korszakból Egyiptom földén is találunk török nyelvemlékeket, még pedig nem csak az ottani tör. nyelvet ismertető munkákat (glossarium, nyelvtan), hanem szépirodalmi műveket is. A 13. és 14. századból három olyan nyelvemléket ismerünk, melyek az Egyiptomban beszélt török nyelven, az ú. n. *mamelukok* nyelven, vannak írva.

Legkorábbi keletű közöttük a *Kitāb-i-Medsmū terdsümān-i-türki ve arabi ve moguli ve farszi* (Török-arab és mongol-persa tolmácsok gyűjteményének könyve) ezimű munka, melynek egyetlen példánya a *leideni* akadémia könyvtárában van s ezt a 76 levélből álló codexet Khalil ben Mohammed ben Jusuf el-Konevi (azaz kóniai) másolta az 1245. év elején. A névtelen szerző a munka első részében (62 levélen) az Egyiptomban beszélt török nyelvet — melyet *kipszali türknek* nevez — ismerteti arab értelmezéssel. Ez a nyelv egészben véve azonos a kün-török nyelvvél, melyet a Codex

Cumanicusból ismerünk. De ezen kívül a szerző sok helyen egy másik török nyelvből is hoz fel szókat, t. i. a *türkmen* dialectusból, melyen a *szeldsukok* nyelvét kell értenünk, legalább ezt bizonyítja a felsorolt 70 szó. — Ezt a becses nyelvemléket kiadta M. Th. Houtsma „Ein türkisch-arabisches Glossar” czímen Leidenben 1894-ben.

A második, ugyanilyen természetű nyelvemlék a *Kitáb-ul-idrük li-liszán-ul-eträk* (Az értelem könyve tör. nyelven, vagyis: a tör. nyelvet értelmező könyv), melyet a Kajróban élt arab író, *Ibn Háján el-Garnati* írt a bidsre 712. évében, vagyis 1312—13-ban. A kipesák-török nyelv ismertetésén kívül ez is sorol fel *türkmen* szókat is. E nyelvemlék kiadatott Konstantinápolyban 1309, azaz 1891—92-ben.

Végül a harmadik egyiptomi török nyelvemlék a persa *Szādi* Gulisztánjának fordítása *Kitáb-i-Gulisztān bil-türki* czímmel, melyet az Egyiptomban élt *Szejf-ess-Szerāji* készített az 1391. (= 793) évben. A Gulisztānon kívül a codex végén még néhány török költemény is található ugyanettől a fordítótól. E nyelvemlék egyetlen példánya szintén a *leideni* akadémia könyvtárában őriztetik (l. Dozy Catal. I. 355.).

ADALÉKOK

A FINN-UGOR PALATALIS MÁSSALHANGZÓK

TÖRTÉNETÉHEZ.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

SZILASI MÓRICZ

II. TARTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1904.